

"והאר עיני בהערותיך היקרות": חליפת המכתבים בין ש"י עגנון לחנוך ילון (תר"ץ-תשכ"ח)

ההדירה והוסיפה הערות ומבוא

ברכה פישלר

עתידים חכמי הלשון שיתעמקו אף
ב"טעויותיו" לברוך לפרטיהן
ולקבוע להן כללים.
חנוך ילון¹

"בלמברג נתוודעתי לר' אליעזר מאיר ליפשיץ, שביתו בית ועד חכמים וסופרים
היה. שם מצאתי את ר' חנוך ילון", כתב עגנון,² "ראשון שבדור לחקר הלשון
ידקדוקה ותחבירה".³

חנוך ילון (דיסטנפלד), יליד 1886, הגיע ללמברג מכפר הולדתו טריטקי (ליד
לופאטין שבגליציה) בשנת 1908, ערב עלייתו של עגנון לארץ. ילון שימש אז
מורה והתפרסם כידען גדול בלשון העברית. כמו עגנון נפגש אף הוא בלמברג
עם רא"מ ליפשיץ והתוודע לחוגו.⁴ בשנת 1921, עוד לפני שסיים את לימודיו
באוניברסיטה במקצוע הבלשנות השמית, עלה ילון לארץ ושימש מורה בסמינר
'מזרחי' בהנהלתו של ליפשיץ, ובעבודתו זו המשיך עד שנת 1946. ילון נודע

"'חוש הריח' של ר' ש"י עגנון", 'פרקי לשון', ירושלים תשל"א, עמ' 114. ב'פרקי לשון'
קובצו מאמרי ילון שנתפרסמו תחילה בכתבי-עת. ילון טרח הרבה על כינוסם של מאמריו
אולם לא זכה לראות את הספר הגמור. ספר זה ייזכר פעמים רבות בהמשך, בהערות
למכתבים.

2 'מעצמי אל עצמי', עמ' 29.

3 שם, עמ' 197.

4 "רבי חנוך ד"ר ילון — תאריכים וצינונים", בתוך ש' ליברמן, ש' אברמסון, י' קוטשר וש'
אש (עורכים), 'ספר חנוך ילון: קובץ מאמרים במלאת לו שבעים וחמש שנים', ירושלים
תשכ"ג, עמ' 9-10.

בזכות ניקוד המשנה וחקר מגילות ים המלח, לשון חז"ל, לשון הפיוט ולשון ימי הביניים. הוא כתב עשרות מאמרים והעמיד דורות של תלמידים נאמנים.

ילון ועגנון הצטרפו לוועד הלשון בשנת תרפ"ו, ופרשו ממנו בגלל חילוקי דעות בראשית שנות הארבעים (מכתבים 21 ו-27). שניהם שימשו חברים באקדמיה ללשון העברית למן הקמתה בשנת תשי"ד; עגנון — עד יום מותו, ואילו ילון פרש ממנה בשל בריאותו הלקויה.⁵

ש"י עגנון וחנוך ילון נפטרו באותו היום⁶ — י"א באדר א' תש"ל — זה בבוקרו וזה בערב, ונקברו באותו היום — י"ב באדר א' — זה בהר הזיתים וזה בהר המנוחות. שניהם נספרו בישיבת המליאה של האקדמיה ללשון העברית ביום ב' בניסן תש"ל, עגנון מפי דב סדן וילון מפי זאב בן-חיים.⁷

חליפת המכתבים שבידינו מחזיקה 72 מכתבים, פתקים, דפי הגהה, רשימות, איגרות, גלויות והקדשות. 58 מהם מִשָּׁל ילון (והם שמורים בארכיון עגנון שבבית הספרים הלאומי והאוניברסיטאי), 10 מִשָּׁל עגנון (ומקומם ב"גנוזים" שבבית הסופר בתל-אביב), הקדשה חרוזה של עגנון בשער 'חמול שלשום' (מהדורת תש"ו); העותק נמצא בספריית האקדמיה ללשון העברית)⁸ ותשובה

5 שם, עמ' 10. ואכן, זו הייתה הגרסה הרשמית (ראה גם 'זכרונות האקדמיה ללשון העברית תשי"ד-תשט"ו, ירושלים תשט"ז, עמ' 34 ו-43) — גרסה נכונה אבל לא שלמה. באדיבותו הראה לי זאב בן-חיים מכתבים ששלח לו ילון. "והרי ידוע לך", כתב לו ילון בטבת תשט"ו, "כי מאחורי הנימוק 'מטעמי בריאות' נרמזו במכתב התפטרותי עוד מעין פירושים ותוספות לכך". מכתבים אלה חושפים עוד סיבות להתפטרותו, הקשורות הן ביחסים אישיים הן בעמדותיו העקרוניות בשאלות של פסיקה ובענייני ניהול האקדמיה ללשון העברית וועדותיה. התפטרותו לא הקלה על ייסוריו ולבטיו: "עדיין לא נשתכחו מלבי כמה עניינים של ימי חברותי ויש שנדמה לי, שלא הגון הוא שנחפזתני. וכשמרבה אני להפך בכך בכל צדדי, רואה אני, שבאמת לא היתה לפני דרך אחרת. [...] אפשר מאד שלולא ראיתי מה שראיתי בימי שבתי שם 'כמשקיף', כלומר אחרי שלחי את מכתב ההתפטרות הראשון, הייתי מוסיף ויושב שם מתוך תקווה קלה לתקן במקצת" (שבט תשט"ו).

6 "מודעות האבל הללו על עגנון דחקו לשוליים מודעה קטנה אחת שבה נמסר על פטירתו של הבלשן הנודע חנוך ילון [...] שנמנה עם החוג המצומצם של חכמי ירושלים שהיו בני שיחו של עגנון במשך עשרות בשנים" (ד' לאור, 'חיי עגנון', ירושלים ותל-אביב תשנ"ח, עמ' 645).

7 ד' סדן, "לזכר שמואל יוסף עגנון ז"ל", 'זכרונות האקדמיה ללשון העברית תש"ל', ירושלים תשל"א, עמ' 61-63; ד' בן-חיים, "לזכר חנוך ילון ז"ל", שם, עמ' 63-66. ועוד ראה י' קוטשר, "מי היה ד"ר חנוך ילון ז"ל?", 'הארץ', י"ט באדר ב' תש"ל; א"ח אלחנני, "חנוך ילון", 'איש ושיחו', ירושלים 1966, עמ' 164-171.

8 "האקדמיה ללשון העברית רכשה בתנאים נדיבים את ספרייתו על מנת שתשאר ברשותו עד יום מותו" כתב קוטשר בהספדו לילון (הנזכר בהערה 7), אולם ההפגזות על ירושלים

חרוזה של ילון, פנייה אל עגנון מאת עורכי 'ספר חנוך ילון' (יחזקאל קוטשר, שרגא אברמסון ושואל אש), והתנצלות של ילון על שנמנע ממנו מלהשתתף בקובץ "לעגנון ש"י" מחמת מחלה (נספחים א-ב). המכתב הראשון בצרור המכתבים נשלח בשנת תר"ץ והאחרון בשנת תשכ"ח. קבוצה זו של מכתבים אינה רצופה והקריאה בהם מלמדת על קיומם של מכתבים נוספים שלא הגיעו לידינו וגם על שיחות שבעל-פה וביקורים של עגנון בביתו של ילון (מיחושיו של ילון ריתקו אותו לעתים קרובות לביתו) ומחוצה לו.

ממכתביהם עולים בני השיח כשני מלומדים, בעלי לשון, המסיחים ביניהם בנושאי תלמוד ונועצים זה בזה בשאלות העולות אגב כתיבה. שורשים ליחסי סופרים וחכמי לשון, שהם יחסי השפעה ויניקה, מסתעפים למן סעדיה גאון ותור הזהב דרך ויכוחי המשכילים בנושא טהרת הלשון ועד 'הזוגות' ביאליק ואברונין, טשרניחובסקי וקלזנר. ש"י עגנון וחנוך ילון ממשיכים מסורת תרבות זו.

שלושה סוגי תקשורת עולים מן המכתבים. את האחד נכנה "מפגש הנפשות" והוא דיאלוג בין 'הנפשות הפועלות', ובו נושאים אישיים, ענייני משפחה ועבודה, מכרים משותפים, מאורעות בעלי חשיבות וכיוצא באלה. את הסוג השני אפשר לכנות "מפגש המוחות" והוא כולל דיונים לשוניים וביבליוגרפיים; דיונים אלה קשורים בפלוגתות של ילון בענייני המחקר, בתשובותיו של עגנון למתקניו בטורי הלשון השבועיים בעיתונות, בדברים שבעל-פה שנשא בהזדמנויות שונות, וכמובן בצורכי הכתיבה האמנותית. ולסוג השלישי יפה השם "מפגש הטקסטים" או "מפגש הכתובים".

הסוג האחרון עיקרו הערות לשוניות ותיקוני לשון לגופם של כתובים בסיפורי עגנון. כפי שאפשר לראות כבר במכתב הראשון מסר עגנון לילון הגהות או כתבי-יד, וילון העיר בשוליהם או בדפים נפרדים את הערותיו. הערות אלה מחזיקות הרבה יותר מן הנגלה לעין, ומשתתפים בהם כמה וכמה "טקסטים". הטקסט הראשון הוא סיפורי עגנון, והוא גלוי ומלווה בדרך כלל במראי מקומות. הטקסט השני הוא מחקרי ילון בלשון חז"ל, המקרא, הפיוט וימי הביניים ובמבטאי העדות.⁹ מהם מאמרים שכבר נתפרסמו, מהם מחקרים שילון עסק בהם באותה שעה, ומהם שנכתבו מאוחר יותר. מחקרי ילון — מיעוטם מפורשים

במלחמת ששת הימים החישו את מסירת הספרים מתוך דאגה לגורלם — והם הועברו שלוש שנים לפני פטירתו. בספרייתו של ילון גם ספריו של עגנון ובשולי דפיהם סימני עיפרון של ילון (ראה להלן, הערה 2 למכתב 9).

9 י' קוטשר, "חנוך ילון: דרכו בחקר הלשון העברית", 'ספר חנוך ילון' (לעיל, הערה 4), עמ' 12-36.

בשמים ורובם מרומזים — מתווכים בין סיפורי עגנון לבין הטקסט השלישי — עתים גלוי עתים סמוי — הוא ספרות חז"ל וראשונים.

המכתבים המובאים בזה שייכים לסוגים "מפגש הנפשות" ו"מפגש המוחות". המכתבים וחלקי המכתבים המייצגים את "מפגש הכתובים", היינו הערות לשון לגופה של יצירת עגנון, הוצאו ברובם מכאן ויידונו במקום אחר.¹⁰ חליפת המכתבים שבידינו פותחת לאחר שעגנון הכריע את הכרעתו הלשונית ובחר בלשון חז"ל כ"מסד שתייה בדרכו",¹¹ וילון היה מתומכיו העקיבים והמסורים ביותר בדרך שבחר להוביל בה את סגנונו.¹² משום כך בכל הערותיו מובלעת ההנחה, שעגנון שואף עד כמה שאפשר לקרב את לשונו ודקדוקה אל לשונם של חכמים ודקדוקם, שכן הם הם המופת הלשוני העיקרי שלו.¹³ בחירה זו לא הייתה מקובלת על הכול. "בכל ספרות כותב הסופר בלשון דורו", כתב נחמיה אלוני, "איש לא יכתוב בספרות האנגלית בלשון שירת ביוולף [Beowulf] או בלשון טשאוסר [Chaucer] ולא יכתוב אדם בספרות הגרמנית בלשון הניבלונגן ואף לא בלשון לותר" (דבר, ג' בסיוון תש"ג). לשון חז"ל סימלה יותר מכל את העבר, והמפגש עם ארץ ישראל ונפיה ודרישות הריאליזם הספרותי חשפו את הדיכטומיה הישנה, והלבישוה לבוש חדש: לשון מקרא לארץ ישראל ולשון חכמים לגולה, לשון מקרא לצעירים ולשון חכמים לקשישים: "מבדיל אני הבדלה גמורה בנידון זה בין הסופרים הקשישים לסופרים הצעירים. לראשונים היתה יניקה אחרת מספרותנו הקדומה ואף נושאים מיוחדים

- 10 עקרון הבחירה היה כזה: הערות לשון שבגופי המכתבים נשארו במקומן וטופלו כשאר עניינים. הערות לשון שסופחו למכתבים כחטיבה נבדלת — הושמטו. במקומן הובאה הערה המסכה את תשומת הלב להשמטה.
- 11 כמטבע לשונו של ד' סדן, "לרוח המקרא", 'על ש"י עגנון', תל-אביב 1967, עמ' 160. עגנון מעיד בעקיפין שלשונו "מושחתת על לשון חכמים", בסיפורו "הדום וכסא", 'לפנים מן החומה', עמ' 180. לטעמי הבחירה בלשון חז"ל ראה א' בנדיד, 'לשון מקרא ולשון חכמים', א, תל-אביב תשכ"ז, עמ' 254-255.
- 12 בארכיון עגנון נמצאו פתקים ומכתבים בנושאי לשון גם מאת מלומדים אחרים, כגון שרגא אברמסון, אולם ראש לכלום היה ילון.
- 13 "הודאה וברכה היא לשם יתברך שבחר בחכמים ובשנון לשונם המחוכם ומסוגל להחכים, כי תפסו דרך קצרה ושפה ברורה" (את הדברים האלה של יעב"ץ מתוך 'לחם שמים' מביא עגנון ב'ספר סופר וסיפור', עמ' קצו). בעבודתו ("דרכו של עגנון כעורך לשוני של מקורותיו ב'מים נוראים'", עבודה לשם קבלת תואר מוסמך במחלקה ללשון עברית של אוניברסיטת בר-אילן, תשמ"ט) מצביע ח' שטרן על כמה דרכים שבהן 'עורך' עגנון את מקורותיו המאוחרים על פי דקדוקה ואוצר מילותיה של לשון חז"ל (מסקנותיו מובאות בעמ' 246-253).

להם. [...] החיים בגולה היו טבועים בחותם לשון המדרש, והספרות המתארת אותם החיים מן הראוי שתשתמש בלשון זו [...] אולם מה טעם להשתמש בלשון המדרש לתאור חיי ההווה ובייחוד חיי הארץ והישוב החדש? (שם).¹⁴ גם מלפני בעלי טורי הלשון לא יצא עגנון נקי, כידוע, ואלה חזרו ותיקנו את לשונו כשהם מסתמכים על כתובים מן הספרות הקלסית. עגנון, כסופרים אחרים, השיב למתקניו, ואף זכה לתמיכת רעים ועמיתים.¹⁵ להגנתו יצא גם זר (שם-עט של זלמן שז"ר) מעל דפי 'הארץ' ("ענין" עגנון, "י"ט באלול תש"ב), כשהוא נושא את דגל "חופש הכתיבה והשימוש בלשון העברית לפי מיטב ידיעותיו של הסופר, מבלי הסכנה להימצא יום אחד על 'פסל החמורים', בתוך 'טעויות סופרים' [...]". "יש בשירה משהו", הוא ממשיך, "שנקרא *licentia poetica* חופש של פייטנים, המתיר לו למשורר במקרים ידועים להשתמש בביטויים ובצורות שהן גם נגד הדיקדוק המסורתי, הרד"קי, 'הרדדקי'. [...] תמיד נפסוק אנחנו הקוראים: הלכה כמשורר".¹⁶

בשעה שבא עגנון להשיב למתקניו לא חרת על דגלו כאחרים את סיסמת חירות המשורר, ואף לא העמיד את הדקדוק כגדול אויביה: "על טעמים לא אדון. [...] על הבקאות שלהם, אי, על הבקאות שלהם, אומר דבר" ("לאמיתה של לשון" [תש"ב], 'מעצמי אל עצמי', עמ' 331), והוא ממשיך ושואל: "בשביל שבלשן הלז אינו יודע מה שאומרים חכמים נפסול [...]?" עגנון אינו נתלה אפוא בהיתר ספרותי (הוא מזכיר אותו כאחרון הטיעונים) אלא מציג אסמכתות לשוניות,¹⁷ כדרכו של חוקר החייב בעדות ובהוכחה.¹⁸

14 ראה גם "כהן, 'על לשון אחרון', 'לשונו' כא (תשי"ז), עמ' 233-234.

15 א' בר-אדון "להתפטרותו של עגנון מוועד הלשון", בתוך ג' שקד ור' וייזר (עורכים), 'ש"י עגנון: מחקרים ותעודות', ירושלים תשל"ח, עמ' 291-302.

16 'חירות המשורר' היה טיעון מקובל כנגד תיקוני המדקדקים, והטיב לנסחו שנים קודם לכן אברהם שלונסקי במאמר בשם "אינטרוונציה לשונית" ('הארץ', י"ט בתשרי תרצ"ט). בין שאר דבריו אמר: "אין שום טעם לפסול במדור התיקונים צירופי לשון ושימושי לשון, שאחר כך במדור השני, מגנזי המדרשים, הם – או דומיהם – מובאים כדוגמא הראויה להיקבע בשפת העם [...] אתה מוצא לעתים קרובות השגות על שמושי לשון פיוטיים בדבריהם של משוררים. והתיקונים הללו הם על פי רוב הרחבה מפוקפקת של סמכות המדור והמטפלים בו [...]". גם אביגדור המאירי הציב בראש רשימתו ("שפתנו בבלומס התחיה", 'דבר', ט"ז בטבת ת"ש) את עקרון חירות השיר: "בולמוס התיקונים", כתב, "כאילו לא בא, אלא לתת אזיקים על כנפי היצירה שבלשון".

17 למרות האסמכתות שינה עגנון בכמה מקומות. ראה מכתב 11, הערה 1, וכן מה שכתב בר-אדון על התיקון בא עליו/עמו בטרוניה במאמרו (לעיל, הערה 15), עמ' 294, הערה 13.

18 עגנון לא היה היחיד. גם א"א קבק ניהל ויכוח פילולוגי עם מתקנו, האשימו בבורות, ניגח

עגנון זעם על מתקניו, אבל על הערותיו של ילון כתב: "וכל דברך חביבים עלי עד לאחת וראויים שיאותו רבים לאורם" (מכתב 25). תיקוני המתקנים בעיתונות¹⁹ הרגיוהו, יש לשער, לא רק משום שתיקנו את לשונו ולשונויותיהם של בעלי עט אחרים שלא בצדק (והוכיחו בכך בורות לרעתו), אלא גם משום שעשו זאת בהתנשאות ובסגנון שיפוטי נחרץ, שהתבטא בלשונות כמו: "משפט משונה" ('הארץ', כ"ב בסיון ת"ש), "ביטוי מוזר וחסר טעם שרבים דשים בו" (ה' באדר ב ת"ש), "כלום לא העלו על דעתם שבמקצוע הלשון ישנם מומחים גדולים מהם...". (כ"א באדר א' ת"ש), "אילו טרח המרצה ועיין...". (כ"ה בסיון תרצ"ח). כך, מול לשונות אלה בולט סגנונו של ילון (בנוסף לעובדה שתיקוניו הוצעו בצנעה ועל פי בקשה מפורשת של עגנון), הרצוף לשונות זהירים ומסריגים:²⁰ לעניות דעתי, שמא, מוטב, נ"ל לתקן קמעא, ואתה עשה כהבחנתך, ואיני קובע מסמרות, וכיוצא באלה. לא פעם מתנצל ילון: "חושש אני שמא יש בהן לפעמים מקולו של מורה שלכו גס בתלמידיו, ואתך הסליחה" (מכתב 2), "ואין צריך לומר שאין ברובם של הדברים אלא הרהורים ופקפוקים, ואם תעמידני על טעיות מה טוב" (מכתב 38).

בשנות השלושים, שבהן פותחת חליפת המכתבים שלפנינו, עגנון וילון עומדים בשיא פעילותם האינטלקטואלית. גישותיהם ללשון מגובשות והם

אותו בראיות מלומדות, ושילח בו את לשונו-הוא: "אילו לא היה מר פיינשטיין סומך על 'הטייטש' שנשמתר בזכרנו מילדותו והיה טורח לעיין במילוניהם של חכמים כמו לוי ודאלמאן, למשל, היה מוצא [...] " ('הארץ', י"ג וכ"ז בכסלו תרצ"ז). גם אביגדור המאירי (לעיל, הערה 16) קובע (לאחר טענת 'חירות המשורר'), שביטחונם של המתקנים בבקאותם אין לה על מה שתסמוך, ו"יש עוד הרבה דברים, מלים וצורות מלים, שנעלמו מן המתקן-הפוסק".

19 הכוונה בעיקר לטורים "על משמר לשוננו", "טעויות סופרים ונקדנים" שהופיעו בעיתון 'הארץ' במסגרת המדור "לשונונו לעם" ("יוצא לאור בכל יום ששי ע"י ועד הלשון העברית והאגוד להשלת העברית, בעריכת א. א. א. [אברהם אברונין, מרדכי אורחי וישי אדלר]"), בשנות השלושים והארבעים, אבל גם טורי מתקנים בעיתונים אחרים. טורים אלה (שמחבריהם הונעו על ידי תחושת ייעוד ופעלו בשליחות הנורמה, ויעידו שמותיהם: לתקנת הלשון, לתיקון הלשון, שיבושי לשון, סילופי לשון, על משמר הלשון, מעוות לתקון, הרחק משגיאות) הם אוצר של מידע על מצב הלשון בשנות הופעתם ועל הנורמות השליטות, וגם אם בעליהם נטו לדקדק עם סופרים ומשוררים הרי חתירתם ליצירת סטנדרד נורמה ראויה להערכה.

20 ואין לטעות, אף לשונו של ילון הייתה חריפה ובוטה (בך-חיים [לעיל, הערה 7], עמ' 65). ראה במיוחד מכתבים 17 (הערה 1), 21 ו-27.

פועלים לשכלול הלכה למעשה. בשנים אלו העברית מתברכת בהשגים גדולים בספרות ובעיתונות, וגם לשון הדיבור הולכת ורוכשת מעמד וביטחון. אולם באותה שעה כבר אפשר להבחין באיום הטמון בלשון החיה על העברית ההיסטורית, הכתובה, הקלסית, המתועדת, הדקדוקית – ועל סמכותה. "עברית דברו בימי קדם", כותב א"ש אורלאנס ברשימתו "עברית וארץ-ישראלית", "[...] עברית היתה במשך דורות רבים לשון הספר [...] ארץ-ישראלית זה אך פתחה בדבור והיא מתאמצת כבר לכבוש את הספר [...] אין לה דקדוק וסגנון [...] זוהי חיה אוכלת-כל [...] הגדלה, כביכול, בלי השגחת אב" (הארץ, ט"ו בטבת תרצ"ג).²¹

במציאות זו אין תמה שעגנון וילון ראו בעברית ייעוד, הקדישו את כישורונם לתקנתה ולשיפורה,²² וחיזקו איש את ידי אחיו – זה באמנותו וזה באומנותו:²³ עגנון היה תלמיד חכם ובקי בלשון העברית והוסיף בה דעת ולימוד כל חייו, אולם גרסת ינקותו הייתה גרסת דפוסי ספרות חז"ל וגלגוליה המאוחרים של לשון זו בספרי יראים וחסידים.²⁴ ילון פתח לו אפיק נוסף בלימוד לשון חז"ל:

21 עוד על גילויי החרדה לפנייה של העברית ראה: ג' שקד, 'הסיפורת העברית 1880-1980, ב: בארץ ובתפוצה', תל-אביב תשמ"ג, עמ' 31-33; ש' הרמתי, 'עברית חיה במרוצת הדורות', ראשון לציון 1992, עמ' 187 ואילך, וכן המאמר שפרסמה "הועדה לתקנת הלשון והמדור 'לשונו לעם'", 'הארץ', כ"ט במרחשוון תרצ"ה. דאגה לעצם קיומה של העברית כלשון הגמונית ולא רק לפניה ולאופייה, ראה אצל י' רבינוביץ, "על ספחת הלשונו", 'דבר', ד' באייר תרצ"ח.

22 על הויקה שקיים ילון בין מחקר הלשון העתיקה ללשון המחדשת ראה י' קוטשר, "חנוך ילון – דרכו בחקר הלשון העברית", 'ספר חנוך ילון' (לעיל, הערה 4), עמ' 21. "עם ילון הלך מעולמנו אחד האחרונים שבקרבו [...] שחקר העברית והעשייה בה היו לאחד באישיותם" (בן-חיים [לעיל, הערה 7], עמ' 66). ובאשר לעגנון – "כאילו היה [עגנון] אומר: 'כיוון שאינכם מקבלים את רציפות המסורת ושפתה בהקשן המקורי, קבלו אותן לפחות בצורה שבה נתגלגלו בכתבי. קבלו אותן מזה העומד על פרשת הדרכים ומביט לשני הכיוונים' (ג' שלום, "ש"י עגנון – אחרון הקלאסיקאים העבריים?", 'למרחב' [משא], ה' באדר ב' תשל"ו י"ב בן); ראה גם ס' קשת, "אנו מכינים את הלשון למשורר שיבוא אחרינו", ידיעות אחרונות' (מוסף מיוחד לכבוד ש"י עגנון), כ"ו בכסלו תשכ"ו. "יש בהם שהם משמשי הלשון, כאותם האומנים היודעים לפרק את הכינור ולהרכיבו, ויש בהם שהם אדוני הלשון ויודעים לנגן בכינור" (סדן [לעיל, הערה 4], עמ' 63).

23 על גילויי לשון היראים בלשונו ראה: ח' רבין, "הערות בלשוניות לבעיית תרגום דברי ש"י עגנון ללועזית", בתוך ב' קורצווייל (עורך), 'יובל ש"י, רמת-גן תשי"ח, עמ' 22; הנ"ל, "הנחות יסוד לחקר לשונו של ש"י עגנון", בתוך ד' סדן וא"א אורבך (עורכים), 'לעגנון ש"י, ירושלים תשי"ט, עמ' 234; מ"צ קררי, 'ה'אני מאמין' של ש"י עגנון המחבר בענייני הלשון העברית', בתוך ה' ויס וה' ברזל (עורכים), 'חקרי עגנון: עיונים ומחקרים ביצירת

האפיק המדעי הנשען על כתב־יד, מבטאי עדות ודפוסים ישנים (למשל, מכתב 4).

הנאת־תועלתו של ילון מקשריו עם עגנון לא נפלה משל חברו. ראשית, לא אחת ולא שתיים סייע עגנון לילון, ואף היה דמות פעילה בלימוד ובמחקר: "אנא למדני דבר בדברי לשון", פונה ילון לעגנון, "ודעתך וחושך תורה לעיני" (מכתב 10), "נתגלגלה לי בזה זכות על ידיך לעיין במלים הנ"ל" (מכתב 30). שנית, הערותיו של ילון ללשונו של עגנון הצריכו לעתים מחקרים של ממש, וכפי שילון התבטא לא אחת "נהייתי בכתיבת הדברים, שהם מעין מאמר קטן" (מכתב 61); או "אל תחוש לטרחתי, כל מה שאני טורח בשבילי אני טורח" (מכתב 4). ושלישית — והיא המעניינת ביותר — ילון, שרציפות הלשון לרבדיה, תקופותיה ומחוזותיה הנחתה את תורתו,²⁵ יצירתו הספרותית של עגנון הייתה עבורו התגשמות משאלותיו. "ספר דקדוק הכתוב לעברים חייב לראות את הלשון כולה כשלמות אחת [...] מצטט בן־חיים את ילון ומוסיף: "זו הייתה מעין הנחת יסוד בחבורת סופרים וחוקרים, שהתמכרו לרעיון הציונות ולתחיית העברית בדיבור. אותו את הדיבור העברי המתחדש, ביקשו לראות המשך טבעי בשלשלת תולדותיה. זו הייתה משאת הנפש".²⁶ עגנון, לדידו, אינו רק משמר את הלשון העתיקה אלא מחיה אותה ומממש בפועל את אחדותה ורציפותה (למשל, מכתב 20). ילון לא הסתיר את התרגשותו, ועגנון זכה לשבחים הרבה.

עם כל אלה נמצאים הסופר והבלשן — כל אחד בתחומו — במצב רב סתירות. ילון מכיר בצורך להתערב ביצירה העברית. הוא מודע היטב לסמכותו הלשונית, אבל גם לגבולותיה. הוא מחויב ונושא באחריות ההלכות שפסק כחוקר, אולם הוא מכיר בחירותו של היוצר לברור לו את דרכי הביטוי שלו. הריטורי שמרנית ילון לעגנון אינו ריתוי חברי גרידא, אלא מושרש היטב בשיטתו המחקרית ונגזר ממנה. "גרם לו לילון דווקא עיסוקו בכי", בדברי מדקדקים ולכל ראש במסורת חיה, שלא יהא מן הפוריסטים", מעיד קוטשר, והוא מביא מדברי ילון שכתב: "לא אבוא להסיק מסקנות כוללות אלא בזהירות רבה וכ'שמא'...", "אותה דרך לקצר כ"כ ולמסור הלכות פסוקות לא טובה היא".²⁷ ילון שואף לאחידות הלשון,

ש"י עגנון, רמת־גן תשנ"ד, עמ' 341-352. ביקורות מוקדמות בעניין זה ראה י' הלוי־צוריק, 'ראשיתה של ביקורת עגנון (תרס"ט-תרצ"ב)', חיפה 1984, במיוחד עמ' 30 ו־38 ואילך. 46-49 ו־202 ואילך.

25 קוטשר (לעיל, הערה 22), עמ' 15; בן־חיים (לעיל, הערה 7), עמ' 64-65.

26 בן־חיים, שם, עמ' 64.

27 קוטשר (לעיל, הערה 22), עמ' 22, 28 ו־33.

ומסתייג לעתים מגילויים אוטוריים וסותרים את דרך המלך של הדקדוק (ואינו מכנה את הדקדוק "דרדקי", ואינו פוסק "הלכה כמשורר בכל מקום" כמו זר), אולם בעת ובעונה אחת הוא מכיר ש"רשאי אדם לכתוב עפ"י מקורות הנראים בעיניו" (מכתב 29). על הקו הדק שבין שתי מגמות אלו מהלך ילון בהערותיו לכתיבתו של עגנון, קו המקבל את ביטוי הממצה בדבריו לעגנון: "אני נוטה להחמיר שכן מדקדק אני, אבל מודה אני שצדקה עשו המשנים שלדפוסים שלנו עם הסופרים, שלא תהא הלשון בידיהם כמתמטיקה וחומרותיה" (הערות המצורפות למכתב 38).

גם עגנון עומד בין שני רצונות סותרים. הרצון לכתוב בלשון מופת – וממנו חוקי דקדוק, כתבי יד ונוסחאות קדומים; והרצון לתעד מסורות עממיות ולשמור על רציפות לשונית שאינה מסתיימת בתקופה הקלסית – וממנו זכרי לשון רבנית, צורות בלתי דקדוקיות ונוסחאות מאוחרים. עגנון לא הכריע בין הברורות, וטרח על לימוד לשון חז"ל בשני אפיקיו, אגב אימוץ המורשת המשכילית השולחת שורשים לימי תור הזהב, שעיקרה הבנת הקשר ההדוק שבין לימוד הדקדוק של לשון העבר לבין היצירה המקורית של ההווה. על המתח היוצר שבין שני האפיקים אפשר ללמוד לא מעט מהתכתבותו עם ילון, ומשיקולי הדעת שלו בקבלת הערותיו או בדחייתן.

למדנותו של עגנון לא באה אפוא להחליף את עממיותו אלא להוסיף עליה, להעשיר אותה ולהעניק לה עומק תרבותי. עגנון תופש את נכסי הלשון באחדותם, ועיקר פועלו הוא הסינתזה האמנותית של האפיקים השונים. אפשר לסכם ולומר: אם החוקר מנתח והסופר ממזג, הרי הסופר הזה השכיל להכניס את האנליזה של החוקר בכלל מיוזגיו.

אני מודה לאמונה ירון וללאה יידל שהוסיפו פרטים ביוגרפיים והרחיבו את יריעת היחסים שבין אבותיהן. כמו כן אני מודה לארכיון "גנזים" שליד בית הסופר ולארכיון עגנון שבבית הספרים הלאומי והאוניברסיטאי על תצלומי המכתבים ועל הרשות לפרסם אותם, לזן לאור שעמד על ערכם של מכתבים אלה ולרפאל וייזר שטרח וסייע באיכונם. תודתי לאקדמיה ללשון העברית על הרשות להשתמש במאגרי מפעל המילון ההיסטורי²⁸ ולעניין בספרים ובתיקים מעיזבונו

28 המדור לספרות העתיקה בראשות מרדכי מישור, המדור לספרות החדשה (ספרות ההשכלה והתחייה) בראשות ראובן מירקין ומדור המושג בראשות ציון בורשיה. מסיפורי עגנון עובדו לפי שעה במחשב רק תשעה-עשר "סיפורי יפו" (1908-1913). מובאות מסיפורי עגנון ילדו במראי מקומות מלאים. סתם שם ספר בלא תאריך ומקום הדפסה מכון אל כרכי מהדורת ארץ-ישראל (על סדר הדפסתו של כרכי מהדורה זו ראה

של ילון ומספרייתו (ברבים מהם גם הערות בכתב־יד בשולי הגרפס). ולבסוף, אני אסירת תודה לחבריי באקדמיה ומחוצה לה — ובמיוחד למרדכי מישור — שהושיטו לי עזרה בלב חפץ, וליוחנן ברויאר שקרא טיוטה והעיר הערות מועילות מאוד.²⁹

ר' מירקין, "עגנון במחשב", א' ירון, ר' ויזר, ד' לאור, ר' מירקין [עורכים], 'קובץ עגנון', ירושלים תשנ"ד, עמ' 322-323) והספרים שנרפסו לאחר פטירתו של עגנון. מובאות מכתבי סופרים אחרים ישאו בדרך כלל רק את שם הסופר ואת שנת הדפוס. מראי המקומות המלאים נמצאים במאגר הנזכר.

29 ההדגשות בגוף המכתבים הן במקור, ואילו ההדגשות במובאות שבהערותיי הן משלי, אלא אם צוין אחרת.

לוח ראשי התיבות והקיצורים שבמכתבים

ח"נ — חילופי נוסח	א"א — אי אפשר
י"ל — יצא לאור	אבדר"ן, אדר"ן — אבות דרבי נתן
יצ"ו — ישמרהו צורו וגואלו (או כיו"ב)	אד"א — אדר א'
י' אל — ירחמהו אל	אדר"ח — א' דראש חודש
י"ש, ילק"ש — ילקוט שמעוני	אה"ק — ארץ הקודש
כ"א — כי אם	אמ"ד — אמסטורם
כוח"ט — כתיבה וחתימה טובה	אצ"ל — אין צריך לומר (אין צורך לומר)
כ"י — כתב־יד	בב"ש — בברכת שלום
כ"מ — כתב־יד מינכן	בדר"ח — ב' דראש חודש
למה"נ — למניין הנוצרים	ביה"מ, ביהמ"ד — בית המדרש
לסה"נ — לספירת הנוצרים	בימה"ס — בית מסחר הספרים
מ' — משנה	בל"ג — בלי נדר
מוצש"ק — מוצאי שבת קודש	בל"ס — בלי ספק
מכ"ע, מכה"ע — מכתב־עת, מכתב־העת	ב"פ — ב' פעמים
מנ"א — מנחם אב	גח"ט — גמר חתימה טובה
משרע"ה — משה רבנו עליו השלום	דב"ר — דברים רבה
ס"ת — ספר תורה	ד"ו — דפוס ונציה, דפוס ורשה
ע"ד — על דרך	(מדרש שמואל)
ע"י — עין יעקב	דו"ש — דורש שלומך
עש"ק — ערב שבת קודש	ד"ק — דפוס קושטא
פא"פ — פנים אל פנים	ד"ר — דפוס ראשון
צ"ל — צריך להיות, צריך לתקן	דפ' — דפוס, דפוסים
ר"ח — רבנו חננאל	הבעל"ט — הבא עלינו לטובה
ר"ל — רוצה לומר, רחמנא ליצולן	(ב)הו' — בהוצאת...
שא"א — שאי אפשר	הי"ו — ה' ישמרהו וינצרהו
שי"ל — שיצא לאור	ועה"ל — ועד הלשון
(ה)ש"ע — (ה)שולחן ערוך	(ו)ז"ל — (ו)זה לשוננו
תה"ג — תשובות הגאונים	ח"ו — חס וחלילה, חס ושלום

הקדשה על הספר התשיעי 'תמול שלשום', תש"ו

אני מודה לך רבות

כי חתמת לי

הפתיחה לנכדתי

צוהר וזהו

אני כח ויהיה חסד

כח ויהיה חסד

בברכה נאמנה

ש"י עגנון

לנשיא נשיאי המדקקים ר' חנוך ילון
הפותח לנו בכל תיבה צוהר וחלון
יאמץ כח ויהיה חסון כאלה וכאלון
בברכה נאמנה
ש"י עגנון

תשובת ילון

בסופרים השר ידידי מר עגנון
יאמץ ויגבר ושמו לעד ינון

חרוץ בביישנות
קראתי ואֵלון
אוי לבלשנות
שנשיאה ילון

ולחנוך אבוי
שחלקו במדקרים
אבוי ואוי
והדברים עתיקים

לא מיטב השיר
אבל לבי רוגש
מוטב אהיה כבעיר
ולא אעסוק בדגש

ואין בלבי עליך
לטובה נתכוונת
יתקיימו ברכותיך
כאשר שרת נאמת

בהן ודאי שמחתי
ובתשיעי שלך, ש"י
ושהחיינו ברכתי
על יקרת השי

בוז תבוז לקטנות
אל תשת לבך
הן גדולות ונצורות
יעלה יד עטף

כרך תשיעי זה
בנור התהילה פנינה
יעיד כל פה
דובר אמת ואמונה

אף יפלל פלילים
יוסף כהנה וכהנה
רוב פרי הלולים
יאסוף בגילה ורינה

אלו דברי מכבדך
חנוך ילון ידיך

ב"ה, ירושלים עיה"ק
כ"א בשבט תש"ו

1

חיפה בת גלים ר' עש"ק חיי שרה תר"ץ¹

ידידי היקר, עשה עמי חסד וברוך נא את דפי ההגהה והאר עיני בהערותיך היקרות. אם טרוד אתה שים נא עיניך לכל הפחות על הניקוד.² אני יושב סמוך לים ובכל יום אני מתרחץ בים חוץ מהיום שהים הגיע לביתי. חיי הגשמיים מסודרים ב"ה כל צרכם. ילדי התפתחו ב"ה יפה יפה. לצערי הם נזונו מספורי המקרא ומן הכריסטמטיות [!] ואני — אני יושב בלא ספרים ואם עולה על לבי שאלה היא נשאת בלא תשובה. את ההגהה אני רוצה לשלוח ביום ה' אבל לשם הערותיך כדי³ לי להשהותה אצלך. בברכה טובה לך ולרעיתך תחיה וללאה⁴ תחיה שלך באהבה ש"י עגנון המוטרד והגולה. נשים מברכות לעצמן.

- 1 בקיץ תרפ"ט שהו אסתר עגנון וילדיה בבת-גלים בבית אחותה של אסתר ואחר כך בדירה שכורה. אחרי הפרעות ושוד ביתם ('מעצמי אל עצמי', עמ' 399-408) הצטרף אליהם גם עגנון, תחילה לזמן קצר, ואחר כך מראש השנה תר"ץ ועד א' דחול המועד סוכות. במכתביו לאשתו באותה תקופה ('אסתרליין יקירתי', מכתבים 100-101) מספר עגנון שהוא מתגורר אצל ילון וששאל ממנו שתי כותנות. באמצע חודש מרחשוון שב והתאחד עגנון עם משפחתו בבת-גלים וישב שם עד צאתו לגרמניה בחודש שבט ('א' ירון, "מדירת ארעי לבית קבוע", שם, עמ' יא). מכתב זה הוא מאותם הימים (30 בנובמבר 1929).
- 2 תיקוני ילון צורפו לתשובתו (המכתב הבא).
- 3 = כדאי; כתיב שגור בספרות התנאים (ראה להלן, מכתב 32, הערה 4).
- 4 לאה ילון (היום: יידל) — בתם של ציפורה וחנוך ילון, בת גיל וחברת ילדות של אמונה ירון.

2

ירושלים א' כסלו תר"ץ

ידידי נכבדי!

הרי דפי ההגהה והערותי. חושש אני שמא יש בהן לפעמים מקולו של מורה שלבו גם בתלמידיו, ואתך הסליחה. יש בל"ס הערות מיתרות וציון העפרון האדם היה מספיק, אבל גם זהו מדרך המורה. עשיתי את הדבר בהנאה יתרה ולא פעם הייתי מעין בספרים ונמצאתי מרבה דעת. את דמי הבולים שהדבקת על גבי המעטפה נתתי בקופסת הקרן הקימת וראה בקשתי ממך, שלא תוסיף לעשות כך.

ביום ו' שעבר כתבתי דין וחשבון קצר מעבודתי לד"ר מגנס.¹ הכמות מועטת אבל לא מבוטלת. או: החדושים הקטנים והגדולים שנתגלו לי הרי אין לכתבם אלא בצורת מאמרים.

בקרב אשלח לך ספרטים ממאמרי ב"לשוננו" וב"תרכיץ".²
אני וביתי³ ובתי דורשים בשלומכם

באהבה רבה

חנוך ילון⁴

- 1 ד"ר יהודה לייב מאגנס (1877-1948), ממקימי האוניברסיטה העברית בירושלים ונגידה עד שנת 1935, ואחר כך נשיאה (על חילוקי הדעות הפוליטיים והאידיאולוגיים בין עגנון ומאגנס ראה 'מעצמי אל עצמי', עמ' 409-414). לילון הוצעה עבודת מחקר באוניברסיטה. הוא החל בה אך לא הביאה לידי גמר. ראה להלן, מכתבים 4 ו-6. על יחסו של ילון אל הממסד האקדמי ויחסו של זה אל ילון ראה י' קוטשר, "מי היה ד"ר חנוך ילון ז"ל?", 'הארץ', י"ט באדר ב' תש"ל.
- 2 ספרטים = תדפיסים. בשנים תרפ"ט-תר"ץ פרסם ילון כמה רשימות ב'לשוננו' וב'תרכיץ'. ראה ש' אש, "חנוך ילון — ביבליוגרפיה תרפ"ב-תשכ"ג", 'ספר חנוך ילון' (לעיל, מבוא, הערה 4), עמ' 39-40.
- 3 = אשתי, על פי "ביתו זו אשתו" (משנה יומא א א). לשון חביב על ילון ועל עגנון כאחד. השווה "בין כך ובין כך התגוררתי אני וביתי במלון אחד" ('אורח נטה ללון', עמ' 438), "פוסק טרוד היה בביתו זו אשתו" ("כנגן המנגן", 'פתחי דברים', עמ' 87).
- 4 למכתב זה מצורפות הערות ללשון 'הכנסת כלה' ו"עובדיה בעל מוס". הערות אלו יידפסו ויידונו במקום אחר.

3

חיפה בת גלים ג' ויגש תר"צ

ידידי היקר ר' חנוך ילון נ"י, עתה באתי להודות לך על טרחתך עמי ולבקש ממך שתודיעני את ענייניך באוניברסיטה.¹ כאן אני רואה אדם שאפשר לשמוע ממנו דבר על ידידי בירושלים. ענייני כאן הם בלי חליפות. לפני הצהרים אני עוסק בהעתקת סיפור שלי שנתקלקל בימי הפרעות,² ובין הערבים אני הולך לבית הכנסת

- 1 ראה לעיל, מכתב 2, ולהלן, מכתבים 4 ו-6.
- 2 ראה: 'אסטרליין יקירתי', מכתב 99 ואילך; א' ירון, "מדירת עראי לבית קבוע", שם, עמ' ט-יא; 'ש"י עגנון-זלמן שוקן', מכתב 252.

זכנסת ומתפלל מנחה ומעריב וקורא בספר ובלילה פעמים אני ישן ועל הרוב איני ישן. בני כבר "אוחז" בספורי המקרא בפרשה לך לך ויודע את רוב שירי בית הספר ובתי מתקנת את סגנון דיבורי על פי לשון בית הספר. בשעות הפנאי הם קוראים להנאתם בתורה ובנביאים ראשונים.³ את זה לעומת זה עשה אלקים! בינתיים קבלתי כמה גליונות מספרי להגיה וכבר החזרתי אותם מוגהים. קשה היה לי להטריחך. אבל מסופקני אם להבא אעשה כך. אגב, כמדומני שר"א בחור אומר (בתשבי!) ⁴ שכתובות יש לכתוב בשני ווין, אף על פי כן נקדתי על [!] בוו אחת על פיד.⁵

ידידך מוקירך
ש"י עגנון

שלום לך ולביתך ממני ומביתי. כשאתם כותבים לר"ש אימבר⁶ כתבו לו ברכה בשמי.

- 3 הד לחוויות אישיות אלו נמצא בשיחה על סיפורי המקרא שמנהל המספר עם בתו ובנו בסוף 'אורח נטה ללון' (עמ' 436-437).
- 4 אליהו בחור (נוישטאט 1468-ונציה 1549), בלשן מודק ולקסיקוגרף עברי וידי. בין חיבוריו ספר 'התשבי', שראה אור לראשונה באיזנא בשנת ש"א.
- 5 ב'הכנסת כלה', ב (תרצ"א), עמ' קצא. עגנון משיב להערתו של ילון שמן המכתב הקודם. ראה גם תשובתו של ילון במכתב הבא. "על פיד" = על פי ניקודו של ילון למשנה (מסכת כתובות, 'ששה סדרי משנה' מפורשים בידי חנוך אלבק ומנוקדים בידי חנוך ילון, ירושלים ותל-אביב תשי"ט), שכתב כתובות (ולא כתובות כגרסת אליהו בחור).
- 6 שמריהו אימבר, חמיו של ילון, אחיו של נפתלי הירץ אימבר בעל "התקווה", ואביו של שמואל יעקב אימבר, משורר יידי, מידידי של עגנון בשנותיו הראשונות בארץ. במכתב לבנר כתב עגנון על שמואל יעקב אימבר: "אימבר דורש בשלומך. הוא רגיל אצלי כל יום. לדאבוני גרמתי לו צער באמרי כי כנראה אינהורן המשורר היחידי בורגון והיה שרוי בצער יום תמים. אבל הוא בא אלי והוא הגון ברוחו" (ר' ויזר, "איגרות ש"י עגנון אל ח" ברנר", בתוך 'ש"י עגנון: מחקרים ותעודות' [לעיל, מבוא, הערה 15], עמ' 47). ראה גם ח' באר, גם אהבתם גם שנאתם, תל-אביב תשנ"ב, עמ' 145-146.

ירושלים כ"א טבת תר"ץ

ידידי יקירי!

צר לי מאד שלא עניתך תכף על מכתבך מיום ג' ויגש. הייתי טרוד ואף מחושי

היה בעכובים. כתבתי מאמר בשביל "תרביץ" ג' יש בו הערה על "מה יום מימים" והזכרתי את שמך ואת הערותיך.¹ בעוד ימים אחדים אשלח לך ספרטים ממאמרי ב"תרביץ" א' וב'. עדיין לא קבלתי כולם.

עניני באוניברסיטה יגעים הרבה. ראיתי, כי אין כחי אתי "לעבוד שני אדונים".² ומכיון שעל כרחי לא הפחת מעבודתי בסמינר, הרי שעבודתי המדעית טפלה לגבי הוראתי. וכבר עברו שמונה חדשים ומעטה הברכה. טעיתי בכל הענין ואני מתחרט.

אם מוצא אתה חפץ בהגהתי, הנני מוכן ומזמן לכך בכל שעה. ואל תחוש לטרחתי, כל מה שאני טורח בשבילי אני טורח. נכון הדבר, כי בתשבי כתוב, שצריך לכתוב כתובה "אע"פ שהבי"ת דגושה".³ אבל קשה לי לרדת לסוף דעתי ואיני יודע אם אפשר לסמוך עליו ולכתוב כך בשירים מנקדים.

בודאי שמעת, כי נפסקה הדפסת הקונקורדנציה על התוספתא. קוסובסקי מיצר ורוגז, חבל.⁴

היה שלום אתה וביתך וכל אשר לכם

ידידך

חנוך ילון

1 "דברי לשון בדפוסים ישנים, א: מה היום מימים", 'תרביץ' א, ג (תר"ץ), עמ' 125-127. ילון סובר שהביטוי המקורי הוא מה היום מימים ושהצורה יומים נשתגרה בהשפעת הצורה הארמית יומין (בקריאה בלתי נכונה). את עגנון הוא מזכיר בעמ' 126. בעקבות מאמר זה תיקן עגנון בכתביו, ומעתה כתב מה היום מימים במקום מה היום מיומים. ראה למשל "השנים הטובות", 'אלו ואלר', עמ' תעא; "בנערינו ובזקנינו", 'על כפות המנעול', עמ' שמו, והשווה לפרסומם הראשון.

2 "שני אדונים" הם הסמינר למורים "מזרחי" והאוניברסיטה. בסמינר לימד בהפסקות משנת תרפ"א עד שנת תש"ו. ראה לעיל, מכתב 2, ולהלן, מכתב 6.

3 ראה מכתב קודם. וכך כותב אליהו כחור: "ואין כותבים כתובה בלא ויו אף על פי שהבית דגושה".

4 חיים יהושע קוסובסקי (1873-1960). 'אוצר לשון התוספתא' (6 כרכים) התחיל לצאת לאור בשנת תרצ"ג ונשלם בשנת תשכ"א בעזרת בנו משה. כשכתב ילון סקירה על 'אוצר לשון המשנה' (פורסמה ב'התור' ג [תרפ"ג], וכונסה ב'פרקי לשון', עמ' 361-362), סיים את רשימתו במילים: "[...] כמה קר יחס הסביבה הקרובה. קובל המחבר: מיום שאני עסוק בעבודה זו, שלושה אנשים בלבד ראו צורך לבוא לראות מה טיבה. וכמה אקסמפלוארים נמכרו בארץ ישראל? בושה להגיד [...] סימן רע לדורנו דור התחיה" (שם, עמ' 362). קבל גם ביאליק, על פי עדותו של עגנון: "חמישים בני אדם יצטרכו לעבוד חמישים שנה מה שמסכן זה עושה יחידי. ובכמה אלפי דינרי זהב יעלה לנו הדבר. וכאן יש אדם ומניחים אותו ואין נותנים לו לעשות עבודתו. אבדה עצה מכנים" (קטעי זיכרונות על חיים נחמן

ביאליק, הביאה לדפוס א' ירון, 'הארץ', י"ד בתשרי תשנ"ז). עגנון המליץ על הקונקורדנציה למשנה בפני שוקן ('ש"י עגנון-זלמן שוקן', מכתב 199), ורכש אותה בעבורו (שם, מכתב 201). מאוחר יותר כתב לו על מצוקת ההדפסה וההפצה של הקונקורדנציות (שם, מכתב 276). באותה עת (שנת תרפ"ו-תרפ"ז) כתב עגנון בעיתון 'דבר' שתי רשימות על הקונקורדנציות של קוטובסקי ובהן דברי הערכה חמים בחתימת "שע"ה" ('מעצמי אל עצמי', עמ' 384-387). דברי ימי התרבות העברית זימנו שוב את עגנון וקוטובסקי באכסניה אחת כאשר קיבלו שניהם בשנת תרצ"ה את פרס ביאליק לשנת תרצ"ד (לאור [לעיל, מבוא, הערה 6], עמ' 268).

5

לייפציג עש"ק לפרשת¹ תר"צ. ידידי הטוב ר' חנוך ילון ה' ישמרך וינצרך אמן. איני יודע במה לפתוח את מכתבי. אם אפתח בהתנצלות לא יספיק לי כל יום עש"ק ואם אפתח בברכת תודה על שלא שכחתי וששלחת לי את מחברתך² לא יספיקו לי כל ששת ימי המעשה, על כן אפתח בלא פתיחה, ואתך ידידי הסליחה.³

1 עגנון יצא ללייפציג לעקוב מקרוב אחר הדפסת מהדורת כל סיפורי ('ש"י עגנון-זלמן שוקן', מכתבים 255-273; ד' לאור, "כתבי עגנון: מפת דרכים", 'ש"י עגנון: היבטים חדשים', תל-אביב תשנ"ה, עמ' 16 ואילך) ושהה שם כחמישה חודשים (א' ירון, "מדירת עראי לבית קבוע", 'אסתריילין יקירת', עמ' יא-יב). איני יודעת פשר סימן השאלה, שכן באותה שנה לא אירע שיום טוב שני של גלויות חל בשבת (אלא שנה קודם, בתרפ"ט בשבועות).

2 כוונתו כנראה למאמרים (או לאחד מהם) שהזכיר ילון במכתב 4: "(א) משלם", 'תרביץ' א, א (תר"ץ), ספר א, עמ' 153-155; עגנון נזכר שם בעמ' 153 (כבעל כ"י אור תורה של ר' פנחס מצנעא, המצוטט במאמר); "(ב) ניתפעל", שם, ספר ב, עמ' 118-122; עגנון נזכר בעמ' 120.

3 בפתח המכתב מסביר עגנון מדוע הוא נמנע מלכתוב פתיחה שיש בה התנצלות וברכת תודה. הסבר זה ממלא בעקיפין תפקיד של פתיחה ומקופלות בו כמובן התנצלות ותודה. את גישת העקיפין הזאת שאפשר לזהות גם ביצירותיו הספרותיות, מכנה ג' שקד "הסטייה מדרך הישר", והוא רואה בה מפתח להבנת העיצוב האמנותי של סיפורי עגנון. השווה מכתבו ל"ד ברקוביץ לרגל יום הולדתו, והדיון שלאחריו, בתוך ג' שקד, 'אמנות הסיפור של עגנון', מרחביה ותל-אביב תשל"ג, עמ' 66 ואילך. בטכניקה זו נוקט עגנון גם בפתח לקט המקורות "משמני ארץ" ('ספר חנוך ילון' [לעיל, מבוא, הערה 4], עמ' 228-245) והוא מספר כיצד "עלתה על דעתי להוציא מתוך ספרי סופר וסיפור שיש עמי בכתב יד כל מה שאמרו חכמים על חנוך [...] עם שאני שוקל דבר כנגד דבר נזדמנה לפני חבה שנתקשיתי בה היאך היא ננקדת. הלכתי אצל ספר המשניות שניקד ר' חנוך ילון [...] באה מחשבה בלבי, הוא ניקד את המשנה אציע לכבודו עניינות של המשנה [...] (עמ' 228 = 'מעצמי אל עצמי', עמ' 243).

דע לך ידידי שמיום שנשלתי מאה"ק הייתי טרוד ומוטרד ודחוף ומבוהל. אלף דברים עמדת לכתוב לך ולא עלה ביד, אבל כל הימים הייתי מעלה את זכרוך. בעיקר כשהייתי בחג השבועות אצל מר שוקן בברלין וראיתי חלק ממטמניותיו שלא שזפתם עין אמרתי מי יתן לי כאן את חנוך ילון. מה ראיתי שם ומה לא ראיתי שם. ראיתי כתבי יד של פיוטים עתיקים שנעתקו לפני שש מאות שנה לפני שבע מאות שנה מנוקדים כאילו חסיד מחסידי גליציה ניקד אותם. (אגב הברמן בצויקאו⁴ הראני את מכתבך הנכבד בענין הניקוד) ראיתי שמוש⁵ של מלים, כגון תשחורת במובן פרייהייט⁶ [!] בסליחה עתיקה. ראיתי אוטוגרפיה משונה כתיב מלא שבמלא ומנוקד שאפילו בעל ספר חסידים⁷ היה מוצא כתיב מלא זה מיותר. ממש כל עמוד מצפצף חידושי לשון. (מר שוקן עומד לייסד בית מדרש למחקר הפיוטים עם חיים בראדי בראש).⁸ כמעט שחפצתי לישב ולהעתיק בפרוף בלבד כל מה שראיתי.

ואתה ידידי הזכרתי במחברתך בעין יפה כל כך. ובמה אשלם לך את גמולך. הן אני שמעתי מפיד דברים שבלשון כפלי כפלים יותר משאתה שמעת ממני. לא בא זכרוני במחברתך אלא כנגד אותם שלקחו ממני ולא זכרו את שמי על ספר.⁹

4 אברהם מאיר הברמן (1901-1981), מומחה לספרות ימי הביניים. עבד בהוצאת הספרים של שוקן, היה ספרן בבית שוקן בגרמניה וניהל את ספריית שוקן בירושלים. על קשריו עם עגנון ראה ש"י עגנון-זלמן שוקן' על פי מפתח השמות.

5 הכתיב לא ברור ואפשר שכתוב שם שבוש ולא שמוש.

6 פרייהייט = חירות (גרמנית).

7 'ספר חסידים', בן המאה השלוש-עשרה, מצווה על כתיב מלא שבמלא: "הכותב סידור תפילות [...] יכתוב הכל בפירוש ויכתוב אותיות מלאים כי כותבים מלאים למי שאינו בקי כגון [...] וטהר לבינו מלא יו"ד לעובדך מלא וי"ו גו' (יהודה הכהן וויסניניעצקי (מהדיר), ר' יהודה החסיד, 'ספר חסידים', ברלין תרנ"ט, עמ' 184-185, ס' תשיא). ראה גם מ' וויינרייך, "ראשית ההברה האשכנזית בזיקתה לבעיות קרובות של היידיש ושל העברית האשכנזית", 'לשוננו' כו-כח (תשכ"ג-תשכ"ד), עמ' 250.

8 חיים בראדי (1868-1942) עמד בראש המכון לחקר השירה העברית מיסודו של זלמן שוקן עד לפטירתו. עגנון ברכו ליום הולדתו השבעים בסיפור בשם: "מפני מה לא הניחו את מורנו הגאון רבי ישראל איסרליין בעל תרומת הדשן ליכנס לגן עדן מיד לפטירתו (חיים) וברכה להרב ר' חיים בראדי", 'הארץ', ד' בסיון תרצ"ח. הסיפור כונס אל הכרך 'אלו ואלו', תש"ב. בחודש טבת באותה שנה פרסם בראדי שיר "כתוב במשקל משורר ספרד [...] כאות-תודה על נחת הרוח שגרמה לו קריאת סיפורו של ש. י. עגנון 'בלבב ימים'" ('הוד' יג, חוברת ד, עמ' לא). השיר פותח במילים: "לחוף ימים אני שוכן / וקורא 'בְּלִבֵּב ימים' / וְהַסְפּוֹר כְּמוֹ סִפִּיר / גָּדֵל-עֶרֶךְ וְהַלּוּמִים".

9 לשאלת "החיקויים והגנבות" ראה: 'מעצמי אל עצמי', עמ' 222; א' בראדון, ש"י עגנון ותחיית הלשון העברית, ירושלים 1977, עמ' 196 ואילך.

ספרי נדפסו שלשה חלקים או כרכים (אגב המלה כך אינה מתקבלת על לבי)¹⁰ יש לי עוד כרך אחד להדפיס. מקוה אני אם יהי' ה' עמדי לסיים את מלאכתי בסוף תמוז תר"צ ואח"כ אלך אם ירצה ה' על קברי אבותי בגליציה ואח"כ אלך לקופין האגין¹¹ ולמדינת נורווגיה ושוודיה. אגב הודיעני נא את כתבתו של מר חמ"ך נ"י שאם אבוא למקומו אלך אצלו.¹²

ועתה ידידי היקר הודיעני נא מכל אשר אתך, היינו מה מצב גופך ומה עבודתך. מה הספקת לעשות ומה אתה עומד לעשות ואם עדיין אתה מסונף לאוניברסיטה ואם יש לך שלום עם הממונה ר' יעקב נחום¹³ נ"י ומה שלום נות ביתך תחי' ושלום לאה תחי'

ידיך מוקירך ואוהבך
ש"י עגנון

מיום שבאתי לכאן לא קניתי שום ספר, והלואי שתעמוד לי חכמתי זו גם להבא. מחכמי אשכנז הבלשנים נטפלו לי כמה דוצנטים לעברית שבאוניברסיטאות כאן. אפשר אכתוב לך עוד בזה ואפשר אצפין את דברי עד שנודמן כאחד. לעת עתה הי' לי שלום ומבורך ידידי היקר
ראיתי את בורנשטיין¹⁴ בברלין. לצערי הוא שבר של איש.

10 ספרים א-ב: 'הכנסת כלה'; ספר ג: 'מאז ומעתה'; ספר ד: 'סיפורי אהבים'. על הסתייגותו של עגנון מן המילה כך ראה מאמרי, "למה אין אמן בתרגילי?", 'לשוננו לעם' מז (תשנ"ו), עמ' 68-72.

11 כך נהגו יהודים לכתוב את השם קופנהאגן. עגנון לא הגיע לסקנדינביה באותה הנסיעה.
12 ראה המכתב הבא.

13 יעקב נחום אפשטיין (1878-1952), פרופסור לתלמוד באוניברסיטה העברית בירושלים מראשיה, עורך 'תרכיץ' משנת תר"ץ עד שנת תשי"ב ('מעצמי אל עצמי', עמ' 240-241). עגנון גר אצלו פרק זמן לאחר שוד ביתו בתלפיות ('אסתרליין יקירתי', מכתב 104), והוא מכנהו "הד"ר אפשטיין שלנו" (שם, מכתב 50). ראה להלן, מכתב 6.

14 דוד יוסף בורנשטיין (נולד בחמילניק בשנת 1885 ונספה בשואה) הועסק על ידי שוקן בגרמניה בהמלצת רא"מ ליפשיץ כמורה לבניו. עבד כמגיה בהוצאת 'דביר' בברלין. סייע בהוצאת האנציקלופדיה 'אשכול' וכתב כמה ערכים בה. עגנון פגשו כנראה עם תום עבודתו ב'אשכול', כאשר התפרנס בדוחק מהוראת עברית בברלין. בורנשטיין פרסם ב'קונטרסים' של ילון (ראה להלן, מכתב 14), וילון כתב מאמר ביקורת אוהד על ספר לימוד הדקדוק שלו שיצא לאור בשנת 1927 בברלין ('לשוננו' ב [תרפ"ט] = 'פרקי לשון', עמ' 386-388; וראה גם סוף המבוא לספרו 'תורת הניקוד'; 'תורת הניקוד' נזכר במכתבים 13 ו-16); כמו כן כתב עליו בחום ב'מבוא לניקוד המשנה', ירושלים ותל-אביב תשכ"ד, עמ' 79.

ירושלים כ' תמוז תר"ץ.

לידידי היקר למר ש"י עגנון.

ישר כחך על כל הדברים היפים והחשובים שהודעתני במכתבך ויעזורך ד' לסיים בהצלחה את מפעלך.¹ עוד מקודם לכן מסרו לי ר' מיכל² וראמ"ל³ דברי שלומך במכתבך אליהם ושמחתי הרבה שזכרתני לטובה, ומן הדין היה להשיבך על דברים אלה כאלו נכתבו אלי ממש ולא ע"י שליח, אבל לא הספקתי. אף אני טרוד ביותר ולצער לא דוקא בדברים שיש בהם חפץ ונוח היה לי לולא אותם העכובים הידועים ששמו עלי ושא"א לעמוד כנגדם.

דברך על הפיוטים כ"י של שוקן⁴ ועל נקודם נכנסו במחי כיתושו של טיטוס⁵ ר"ל וכתבתי תכף ומיד להברמן והצעתי לפניו כמה שאלות ואם ישיבני על מקצתם אפשר שאמצא חזק להשערות שונות. אני הוגה זה כשנה במבטא העברית בימי הבינים: האשכנזי והספרדי ואני מקוה שאוסיף ואברר דברים שונים, אבל קשה העבודה בלא כ"י ומשום כך נודרתי כ"כ וכתבתי לו. לפי

- 1 הוצאה לאור של 'כל סיפורי ש"י עגנון'. על מהדורה זו ותולדותיה אפשר ללמוד רבות מחליפת המכתבים שבין עגנון לשוקן (מכתב 198 ואילך).
- 2 מיכל יצחק רבינוביץ (1879-1948), תלמיד חכם (אף הוסמך לרב) וסופר, בעל חנות לספרים עתיקים בירושלים. מאמריו קובצו בספר בשם 'חול ומועד' (ירושלים תשכ"ה), בצירוף מסה מאת ש"י עגנון (עמ' 9-11). עגנון העלה את זכרו ב'הארץ' תשכ"ה ('מעצמי אל עצמי', עמ' 213-216).
- 3 רא"מ [אליעזר מאיר] ליפשיץ (1879-1946), חוקר מדעי היהדות, בלשן ומחנך. מלוחמי מלחמת העברית ומתומכי ההברה הספרדית. חבר ועד הלשון. מייסד הסמינר למורים "מזרחי" ומנהלו משנת תרפ"א עד מותו. מאמרו הידוע "ש"י עגנון", 'השלח' מה (תרפ"ו), כונס לכרך ב של מהדורת כתביו (במאמר זה עמד על מרכזיותו של היסוד העממי בסיפוריו של עגנון). עגנון כתב עליו במלאת עשר שנים לפטירתו הספר בשם "מורה וחכם" ('מעצמי אל עצמי', עמ' 196-200). בביתו פגש עגנון את ילון, את בן-יחזקאל, את ברש ועוד (שם, עמ' 29; י' כהן (עורך), 'ספר בוטשאטש: מצבת זכרון לקהילה קדושה', תל-אביב תשט"ז, עמ' 33 ואילך). בעידודו עלה ילון לארץ, שימש מורה ב"מזרחי" תחת ניהולו (ראה גם לעיל, מכתב 4, הערה 2), והקדיש לו לאחר מותו את המהדורה של 'שקל הקודש' לשלמה אלמולי, וזה לשון ההקדשה: "לנשמת רא"מ ליפשיץ ז"ל. זכר לחסד נעורים בימי לבוב הרחוקים ולידידות אמת בירושלים עד היום האחרון".
- 4 אוסף כתבי-יד של שוקן מכיל פיוטים רבים (חלקם מן הגניזה). החיבור החשוב ביותר באוסף זה הוא 'מחזור גירנברג' (משנת 1331).
- 5 גיטין נו ע"ב.

שעה כתבתי מאמר קטן בגרמנית⁶ והוא כעין התחלה. נמצא בביתי כ"י קריפמן (משנה) ש"ל בהוצאת פקסימיליה והיא קנין כספי, אבל היא כטפה מן הים לעומת הדרוש לי. אני עוד מסונף לאוניברסיטה (כלשנך [!]). ותרתי על הכבוד ועל הסיוע ושבתי להיות כאחד האנשים הפשוטים, חוש הריח הגיד לי כי עלי לעשות כך ואיני מתחרט.⁷ אעשה כמה שאוכל בכחי ובעזר ה' ולא אבטח בנדיבים. על כרחי אקים בעצמי "ללמד" יותר מאשר "ללמוד" ואולי אוסיף שעות בביה"מ למורים ומה בכך.

כנראה אשב בירושלים כל ימי החפש הממשמשים ובאים ואולי אכתוב מעט. בודאי הודע⁸ לך כי י"נ אפשטיין נשא לו לאשה את נכדתו של דינר.⁹ הם יוצאים בימים הסמוכים להולנד ועוד. בעולמנו הקטן שקט וגדולות כל נעשו. כתבתו שלחונתי¹⁰ בקראני 9 Duhajewskiego אם יהיה סיפק בידך ותכבדהו בבקורך מה טוב. אני שולח לך בזה הערה קלה שפרסמתי במונטסשריפט¹¹ דרך אגב. (אין זה המאמר הגרמני שכתבתי עליו לעיל). מלבד זה פרסמתי ב"לשוננו" מעין בקרת¹² על מחברתו של קובר "צום מחזור יניי" (בגרמנית) ועדיין לא הגיעה לידי. ביתי ובתי דורשים שלומך ואנו מצפים לצאת כתביך להגות בהם.

והנני באהבה ובברכת שלום מוקירך
חנוך ילון

נ"ב. מה טיבו של אותו ביהמ"ד לחקר הפיוטים שבראשו יעמד בראדי?

- 6 לא מצאתי מאמר בגרמנית העוסק בהגייה הספרדית והאשכנזית. ילון פרסם כמה מאמרים בעברית: "שבילי מבטאים, א) מבטא ספרדי בביהם במאה הי"ג; ב) קיבוץ", 'קונטרסים' א (תרצ"ז-תרצ"ח), עמ' 62-78; הגיית אותיות במבטא הספרדי (ח-ע, ט-ק, ו-ב), 'קונטרסים' ב (תרצ"ח-תרצ"ט), עמ' 70-76.
- 7 ראה לעיל, מכתבים 2 ו-4.
- 8 על פי ויקרא ד 23, 28; משנה כריתות א, ב.
- 9 יוסף צבי דינר (1833-1911), מנהל בית המדרש לרבנים באמסטרדם משנת 1862 ורבה הראשי של אמסטרדם משנת 1874. אפשטיין — ראה הערה 12 במכתב הקודם. אירסי אפשטיין. נזכרים גם ב'אסטרליין יקירתי', עמ' 204.
- 10 = של חותני. חותנו — שמריהו אימבר (ראה לעיל, מכתב 3, הערה 6). קראני Krone a) Brahe) במחוז Bydgoszcz שבצפון מרכז פולין. עגנון לא הספיק כנראה לבקר בעירו של חותן ילון: קראני אינה מופיעה על מפת הדרכים של עגנון שהתווה ד' לאור ("מסע ושכרו: פולין, קיץ 1930"), בספרו (לעיל, מכתב 5, הערה 1), עמ' 155-160.
- 11 "Zu Spaniers 'Über Reste der Palästinischen Vokalisation in Gebetbüchern'", MGWJ 73 (1929), pp. 472-475; 74 (1930), pp. 225-226
- 12 "מחזור יניי", 'לשוננו' ג (תר"ץ-תרצ"א), עמ' 66-71.

תל-אביב כ' בסיון תרצ"ג

ידידי!

קרוביך¹ מתל אביב יספרו לך בודאי, כי אני יושב בביתם. ברחתי מירושלים לבקש מרגוע ולואי שאמצאנו. שמעתי כאן, שאשתך היתה חולה ואני מברכה שתחלים במהרה. השבועות האחרונים לפני צאתי לכאן היו לי ימים של מצוקה רבה והיא שהשפיעה לשנוי המקום. הדירה טובה מאד ואיני צריך לחזור אחרי הים, מפני שהוא משפיע עלי את טובו גם בשבתי בחדרי. אפשר, שביום ו' אבוא ירושלימה ואשבות שם וביום א' אשוב.

נודמן לי בימים האחרונים "קונטרס המקונן" של ילינק ואתנהו לך אם אין לך. ויהיה לך להשלים את קונטרס וורמייזא.²

היה שלום ומבורך אתה וביתך וכל אשר לכם.

ידיך

חנוך ילון

אם תראה את הפרופ' אפשטיין תאמר לו שלום בשמי לקחתי אתי את ספרו, אבל עצלותי רבה.

1 האם הכוונה לקרובי עגנון מצד אשתו (משפחת מרקס)?

2 'קונטרס המקונן' — הקונטרס התשיעי (וינה תרמ"א) בעשרת הקונטרסים הביבליוגרפיים שהוציא אהרן ילינק (1821-1893) בין השנים 1877-1884. 'קונטרס וורמייזא וקהל ווינא' הוא הקונטרס השביעי (וינה תר"ם).

ירושלים, ח' מנ"א תרצ"ג

לכב' ש"י עגנון בתלפיות.

ידידי!

"ארבע מידות בהולכי לבית המדרש" (אבות ה'). לבית גם כ"י קויפמן וד"ר וכ"י תימני שבידי. וכן בספר המוסר. אבל בה' לו¹ ובנחלת אבות:² בהולכי בית המדרש.

ידיך דו"ש

חנוך ילון.

1 "הוצאת לו" (או "מהדורת לו"): המשנה, הוצאת ויליאם הנרי לו (W. H. Lowe), קיימברידג' 1883.

2 ביאור דון יצחק אברבנאל על מסכת אבות, קושטא רס"ה (ומהדורות נוספות).

נ"ב. גם אבדר"נ פרק א': לבית (עינתי בדפ' אמ"ד ובנוסחא ב', שכטר 126: להולכי לבית המדרש. במקרא: הולכי נתיבות. לשם דיוק כדאי להוסיף למ"ד: הולכי לא"י וכו'.³

3 עגנון עסק באותה שעה בכתיבת "בלבב ימים" ונועץ כנראה בילון בכברת צורתו של צירוף זה. מבין שלוש האפשרויות: ההולכים לארץ ישראל, הולכי ארץ ישראל והולכי לארץ ישראל, בחר עגנון, למרות המלצתו של ילון, את הסמיכות הרגילה, הנפוצה יותר בלשון חז"ל, למשל "שהולכי ארץ ישראל כהולכי בית הכנסת שמצוותם לרוץ" (אלו ואלו, עמ' תצז; וכן בעמ' תק, תקא ועוד). הסמיכות הרגילה אידישה למילת היחס המובלעת בה, לפיכך "יורדי ארץ ישראל" ("פתחי דברים", 'פתחי דברים', עמ' 133) ו"עולי גרמניא" (שם, עמ' 149) פירושה 'היורדים מארץ ישראל', 'העולים מגרמניה', ואילו "הולכי ארץ ישראל" פירושו 'ההולכים לארץ ישראל'. במקרים כוודים הביא עגנון את לשון הפסוקים ממש: "הולכי על דרך" ('הכנסת כלה', עמ' ת), "בית ויושבי בו" ("פתחי דברים", 'פתחי דברים', עמ' 141), "אשרי כל חוכי לו" ('והיה העקוב למישור', 'אלו ואלו', עמ' סד), אך לרוב ביכר את הסמיכות הרגילה. הסמיכות המופסקת שעליה המליץ ילון נדירה בלשון חז"ל ונפוצה במקרא ובפיוט (ראה: י' אבינרי, "שבילי סמיכות: עיונים בלשון רש"י", 'לשוננו לעם', ו, קונטרס ז (תמוז תשט"ו), עמ' 26-27; י' יהלום, 'שפת השיר של הפיוט הארץ-ישראלי הקדום', ירושלים תשמ"ה, עמ' 117-122, ושם עוד הפניות), ויש לה המשך גם בספרות ההשכלה: "הולכי על גחון" (לפין, 1789), "באי בברית דתם", "עוברי על פשע", "נוסעי בעדר", (בלוך, 1822), "שוכבי על ערש דו"י", "מוכי בחלי החזה" (סטודנצקי, 1853), "פורחי באויר" ('המגיד' [בלא חתימה], 1857), "מוציאי לאור" (מנדלי, 1872), "הולכי בשרירות לבם" (לילינבלום, 1876) ועוד. דוגמות מן הספרות החדשה מביא יהלום, שם, עמ' 120-121. אפשר שעגנון נמנע מן הסמיכות המופסקת משום תפוצתה בספרות ההשכלה, ומאותה הסיבה שש להשתמש בה לשם פרוזיה: "משוררים ומליצים וסתם מושכי בשבט סופר" ('מעצמי אל עצמי', עמ' 376; במקרא: "מושכים"). מאלפות במיוחד המקבילות: "הולכי על אצבעות", "הולכי על כפות", "הולכי על שתיים/ארבע" (מנדלי), לעומת "כדרך הכלבים שהם ממהלכי אצבעות ולא ממהלכי כפות כאדם וכדוב" ('תמול שלשום', עמ' 277), "מהלכי שתיים" ('בלק', 'ספר השנה של ארץ ישראל לשנת תרצ"ה', תל-אביב תרצ"ה, עמ' 22; על פי משנה ביכורים ב ז).

תל אביב יום ה' ר' בניסן תרצ"ד

ידידי!

קבלתי את ספרך "בלבב ימים",¹ ששגרת לי ביד בתך ולקחתיו אתי לכאן

1 "בלבב ימים", 'ספר ביאליק', תל-אביב תרצ"ד, עמ' 3-42. יצא לאור גם כקונטרס לעצמו.

וקראתיו בהתעוררות גדולה.² וכל אימת שהגעתי לאחד המקומות שרבי שמואל יוסף בנו של רבי שלום מרדכי הלוי מספר אגדות מא"י ובשבחה של א"י,³ נתקשרו עיני בדמעות. ואיני יודע מפני מה. אני אומר לך דבר זה, מפני שלפני כמה שבועות שמעתי, כי אדם אחד בירושלים היה חוכך למצוא בזה מעין גפגפה. מחר אי"ה אחר חצות אשוב ירושלימה.

יחזק ד' כחך.
ידיך
חנוך ילון

- 2 בארכיון עגנון לא נמצאו הערות משל ילון ללשונו של סיפור זה, אולם בעיזבונו של ילון שבאקדמיה ללשון העברית נמצא הקונטרס שהקדיש עגנון לילון ושורות רבות בו מסומנות בעיפרון. על פי סימנים אלה והשוואת הנוסח הראשון לנסחים המאוחרים אפשר לשחזר את הערותיו 'המשוערות' של ילון (אפשר שילון שלח תיקונים גם לסיפור זה ואבדו עקבותיהם). חלק מן התיקונים כבר בוצעו ב'בשורה נחת' (תרצ"ה) וחלקם רק ב'אלו ואלו' (תשי"ג).
- 3 לדוגמה "ורבי שמואל יוסף בנו של רבי שלום מרדכי הלוי [היא הדמות הנושאת את שמותיו של עגנון ואת ייעודו הספרותי] המתיק את הסעודה באגדות שהשתבחה בהן ארץ-ישראל" ('אלו ואלו', עמ' תצט).

10

ירושלים, בדר"ח כסלו, תרצ"ו

ידידי!

אנא למדני דבר בדברי לשון. האומר: פלוני רמז לְדָבָר מה, כלומר שנה ולא אמר: פלוני רמז לאלמוני ש... או: פלוני רמז לאלמוני ואמר לו רוח חז"ל נוחה הימנו או לא. אני נוטה להחמיר ונראה לי, שהמשנה — רוח של לשון מודרנית מדברת מתוך גרונו. ושמא תמצא סמוכין להיתר, ודעתך וחושך תורה לעיני. אני עומד לפסוק הלכה באחד מפסוקי מכתבי לכיש.¹

- 1 ילון מכין השגה על פסיקה שפסק ג"ה טורטשינר במאמרו "תעודות לכיש", 'כנסת: דברי סופרים לזכר ח. נ. ביאליק', א (תרצ"ו), עמ' 371-388. טורטשינר (לימים טור-סיני) ניקד "רום עבדך לְסִפּוֹר אשר שלח אדני", ומעיר שהפועל "רום ל" (ככאיוב טו 12, צורה משנית לרמו) משמעו כאן 'ציטט', ומוסיף: "ואולי אפשר להכניסה בצורה זו לשפה החיה" (עמ' 379). ילון אינו מקבל פירוש זה בטענה "כי 'רמו לספר' (במשמעות על אודות הספר) הוא

אם תהיה אחרי הצהרים בעיר ותודיעני, תגדיל חסדך עמדי, ואם לא – תואיל ותודיעני במכתב ובכך ימציאנו לי.
המדפיס דוחק!

ושלומך יגדל וירבה
חנוך ילון

ברוח לשון מאוחרת, ומוטב שנדקדק לפרש אחר לשון ראשונים, ומציע קריאה חלופית: "רום לספר, כלומר: ספר ברמזיה", והוא דומה למה ששגור בלשון חכמים: רמז לפלוגי ואמר ("למכתבי לכיש", ידיעות החברה העברית לחקירת ארץ ישראל ועתיקותיה" ג, ג [תשרי תרצ"ה], עמ' 87-90). והוא מוסיף: "מובן מאליו, כי פירוש זה בזהירות נאמר, ומתוך הנחה כי נכונה הקריאה". באותו גיליון (עמ' 90-92) השיב טורטשינר למבקרו, ובתשובה לדברי ילון טען ש"פירושו מעושה" ו"די להעיר על חוסר ההגיון שבענין". ילון מכנה את תגובתו של טורטשינר (בהזכרת מקום הפרסום אך לא שם הכותב): "בעיטה מגולה והודאה מסותרת" ('קונטרסים' ב [תרצ"ח-תרצ"ט], עמ' 76). הוא מזכיר נושא זה גם ב'קונטרסים' א (תרצ"ז-תרצ"ח), עמ' 36 וב'פרקי לשון', עמ' 455.

11

ירושלים, א' עקב, תרצ"ו

ידידי!

בבקשה ממך, עיין מדרש שמואל, פרשה כ"ג: חביב הוא שם טוב מריח ארון
הברית שריח ארון הברית לא היה מריח לישראל אלא ג' ימים וכו'.¹

1 המשך לפרשת "סוכה מריחה" שהסעירה את עגנון משנת תרצ"ה. פרשה זו ראשיתה ברשימה "טעויות סופרים" של אברונין ב'דבר', י"ט בכסלו תרצ"ה, ובה תוקנה לשונו של עגנון בטענה שהאדם מריח ואילו הסוכה נותנת ריח. פרשה זו נזכרת במקומות רבים, ומטופלת בפרטות ובאריכות בספרו של בר-אדון (לעיל, מכתב 5, הערה 9), עמ' 165-173, ובמאמרו (לעיל, מבוא, הערה 15), וההתכתבות בין ילון לעגנון הנוגעת לפרשה מובאת שם. עגנון הגיב בסיפור שכותרתו "חוש הריח", שנתפרסם ב'הארץ', ד' בסיוון תרצ"ז ('אלו ואלו', עמ' רצו-שכ), וילון עזר לו באיסוף אסמכתות. גם ילון הגיב ברשימה ב'הארץ' (ראה להלן, מכתב 17, הערה 1 ומכתב 24). הפרשה נזכרת גם במכתבים ששלחו עגנון וסדן זה לזה (חליפת המכתבים בין עגנון לסדן עומדת לראות אור בעריכת א' ירון). על סיפורו של עגנון כותב סדן (במכתב מיום ד' בסיוון תרצ"ז): "וברוך חוש הריח ובעליו, שלשונו מריחה כאותה סוכה מריחה, שהדקדקן אמר להדיחה [...]". תודתי לאמונה ירון שהביאה לידיעתי מכתבים אלה. ראה גם ד' סדן, "סכה מריחה", 'אבני שפה', תל-אביב תשט"ז, 267-272. לעניין הריח ראה מאמרו של ילון, "קל-הפעיל", 'לשונו' ב (תרצ"ן) = 'פרקי

כך בד"ק ובד"ו.² אות אמת³ הגיה, כנראה ע"פ קהלת רבה, והגהתו נעשתה נוסח הדפ' האחרונים.

ועין ספרי זוטא, בהעלותך י' לג: ...לקנטור הזה שהוא מקדים⁴ לפני האומות קודם שלשה ימים לתקן להם את הדרך. וברש"י פרשה זו: ומקדים לפנייהם דרך שלשת ימים לתקן להם מקום חנייתם. וד' יסיר ממנו כל בטלן וכל עז פנים.

ידידך דו"ש

חנוך ילון

לשון, עמ' 44. עגנון הוסיף כמובן לכתוב הריח כפועל עומד גם ביצירותיו האחרות, ואף המיר את "עשבים ריחניים" ב"עשבים מריחים" (בפרק השלושה-עשר של 'אורח נטה ללון', כתב־יד השמור בארכיון עגנון). ובכל זאת לא נמנע גם מלשנות על פי המתקנים (אבל ראה "חוש הריח", סוף עמ' רצח), ואת שְׁכָתָב ב"בלבב ימים": "והלילה מריח בכמה ריחות טובים" (תרצ"ד, עמ' 18), שינה: "והלילה מעלה כמה ריחות טובים" (שם, 'בשובה ונחת' [תרצ"ה], עמ' מא). פעמים הבחין בין השניים במסגרת רצף אחד: "מיד זוקף עצמו ונותן את ריחו הטוב וממנו עתיד משיח בן־דוד להריח במרצאי שבת" ("לפנים מן החומה", 'לפנים מן החומה', עמ' 25), ופעמים הציג את הפועל הַרִיחַ כפוליסמי (עומד וירצא): "וכן היה מביא עמו ביום הכיפורים מן הפרחים המריחים ומשעה לשעה היה מריח בהם" ("קורות בתינו", 'קורות בתינו', עמ' 134).

2 בדפוס קושטא רע"ז ובדפוס ורשה תרי"ב.

3 מאיר בן שמואל בנבנישתי, 'אות האמת': הגהות ותיקון טעויות [...] סלוניקי שכ"ה.

4 ילון מסתייע גם בפועל הקדים המשמש בהפעיל כפועל עומד. לאחר שנים, במכתב משנת תשכ"ג (מכתב 61), דווקא תיקן את עגנון שכתב "הקדים והרגו" ('אלו ואלו', תש"ב, עמ' קג); וזה לשונו: "כמדומני שמוטב לומר 'קדם' על דרך 'תוש קדםך', 'שמא יקדמנו אחר' ולא נאמר: הקדמך, יקדימנו".

12

ירושלים ו' חנוכה תרצ"ו.

ידידי!

ישר כחך על שני הכרכים¹ שנתת לי ותזכה לכהנה וכהנה. אני מחזיר לך את הישנים. לא כל הציונים שצינתי יש בהם ממש ואל תתן להם את דעתך.

היה שלום ומברך

חנוך ילון

1 כוונתו כנראה ל'בשובה ונחת' ול'סיפור פשוט' שיצאו לאור בשנת תרצ"ה (כרכים ה-ו של מהדורת ברלין).

ידידי היקר ר' חנוך ילון נ"י ספרך תורת הנקוד¹ הריהו באמת תורה שלימה של תורת הדקדוק. הצמצום הנאה מתוך ידיעותיך הרחבות ודיוקן המופלא בלשון עושים את ספרך לתועלת ברכה ללשונו. לך בכחך זה. ידיך השמח בך ובספרך ש"י עגנון
תלפיות ב וישלח תרצ"ז

1 'קונטרס תורת הנקוד לבתי ספר', ירושלים תרצ"ז. על המהדורה השנייה ראה מכתב 16.

ירושלים, ז' בטבת, תרצ"ז.

למר ש"י עגנון כאן.

ידידי!

מכ"ע שלי מתחיל לובש צורה.¹ יש בתיקי כמה מאמרים, אחד חשוב מאד על "מסורות התימנים בדקדוק לשון חכמים"² (זה שמו) ואחד משלי "ממדרשות למקראות"³ ועוד כמה דברים קטנים משלי. בימים הסמוכים אקבל מאמר מבורנשטיין.⁴ אנא, כבדני נא נגד קהל ועדה ותן לי מה שתתן וכמה שתתן, הרי זה הבטחתני.⁵ בדעתי להתחיל בעניני הדפוס בסוף טבת ואם אין לך דבר מן המוכן, תוכל להכין עד אז. שם מכה"ע יהיה: קונטרסים בעניני הלשון העברית, אחת לשלשה חדשים, מוציא וכו'. בורנשטיין הקפיד עלי על השם "רבעון" שעלה בדעתי והדין עמו. שמא יש הצעה בידך לשנויים קלים, ואולי לא

1 כתב-העת 'קונטרסים לעניני הלשון העברית' יצא לאור בשני כרכים בשנים תרצ"ז-תרצ"ט.
2 מאת יצחק דמתי ('קונטרסים' א [תרצ"ז-תרצ"ח], עמ' 8-15).
3 מדור זה נדפס ב'קונטרסים' א (תרצ"ז-תרצ"ח), עמ' 1-7; ב (תרצ"ח-תרצ"ט), עמ' 41-44, וחודש בכתב-העת 'עניני לשון' ב (תש"ג), עמ' 41-46.
4 במכתב 5 מספר עגנון על פגישתו עם בורנשטיין בברלין. בורנשטיין פרסם ב'קונטרסים' שני מאמרים על שירת ביאליק: "שינויי תרפ"ג בשירי ביאליק" (א, עמ' 19-22); "למקורות שירי ביאליק" (א, עמ' 55-61) ואף זכה להערכת המשורר (ראה ג' קרסל, 'לקסיקון הספרות החדשה בדורות האחרונים', א, עמ' 194).
5 עגנון פרסם מאוחר יותר רשימה קצרה בשם "באיזו פנים" ב'עניני לשון' ב, עמ' 38-39. ראה להלן, מכתב 26 והערה 1 שם.

קונטרסים כ"א קונטרס, לשון יחיד.⁶ רואה אני, שלא יקשה ממני אי"ה לפרנס כמחצית הקונטרס, כלומר כארבעה גליונות לשנה, אבל לא תנוח דעתי בזה. אֶתֶר על שלי ואשתדל להרכות דברים טובים משל אחרים. היה שלום ומבורך ובבקשה ממך, אל תשב פני.

ידידך

חנוך ילון

נ.ב. בבקשה ממך, אל תראה מכתבי לשום אדם ואומר לך את הטעם פא"פ.

6 לבסוף נקרא כתב-העת 'קונטרסים לעניני [ולא 'בעניני] הלשון העברית'. ראה להלן, מכתב 15. לטעמה של פסילת המונח רבעון ראה מאמרי הנזכר בהערה 10 שבמכתב 5.

15

ירושלים, ה' בניסן, תרצ"ו.

ידידי,

בשבת קי"ג, א ד"ו ב: למאניה מכבדותי¹ (בוי"ו ואינו אלא שבוש וצ"ל ביו"ד). כ"מ: למאניה מכבדותי. סנהד' ד"ו ר"פ: למאניה מכבדתי ואף בע"י ד"ר כך. בכ"מ: למאני מכבדותי. ילקוט ישעי' שנ"ו ד"ר וד"ו: למאני מכבדותי, ובילקוט המכירי ישעי' 253 כבילקוט שמעוני.

ודאי שנמצא כמה פעמים ב"ראשונים" ואיני יודע, אם אפשר להעלות יותר. בענין ה"קונטרסים". שנים או ארבעה קונטרסים לשנה מצטרפים לספר. ושמא אכתוב בשער "ספר א" במקוט "שנה א" או במקום "כרך א". ונראה לי שלא אפגום, אם אכתוב בצד השני "קונטרס א".

וז"ל של השער:

קונטרסים

לעניני וכו'

שנה/ספר א' קונטרס א'

ורואה אני פקפוקיך בענין "מוציא" בלא ה"א הידיעה ושמא אכתוב "העורך והמו"ל"?

בבקשה ממך עיין בדבר, ואני סומך עליך ועל טעמך.

ושלום רב עליך ועל כל אשר לך

חנוך ילון

1 שפירושו: [ר' יוחנן קורא] לבגדיו: מכבדיו. רש"י: "שמכבדן בעליהן".

ירושלים ח"י אלול תרצ"ו.

ידידי!

עומד אני לפרסם מהדורא ב' של תורת הנקוד¹ והרבה אני מתקשה בנסוח השער. במהדורא זו באו שניי תקון והוספת גליון שלם של אמונים,² כל זה צריך להאמר בשער. לכתחלה אמרתי לכתוב:

מהדורא שניה בתקונים ובפרקי אמונים

באשור מחלקת החנוך של כנסת ישראל

ולא נראה לי, מפני שחסר פועל מעין "יוצאת", ואמרתי לכתוב:

מהדורא שניה מתוקנת ומוגדלת בפרקי אמונים באשור וכו'.

ואף מזה אין דעתי נוחה ואף לא דעתו של בילובלוצקי.³ עוצה נא עצה והודיעני.

בודאי ידעת, שבמברגר ווארמאן⁴ המולי"ם.

ושלום וכל טוב.

חנוך ילון

פ. ס.

ושמא: ...מתוקנת ובפרקי אמונים?

1 מהדורה שנייה, ירושלים תח"ץ. על פרסום המהדורה הראשונה ראה לעיל, מכתב 13, הערה 1.

2 על אמונים ראה מאמרי הנזכר לעיל בהערה 10 שבמכתב 5.

3 שמואל בילובלוצקי (1891-1960) עמד בראש המחלקה לתלמוד באוניברסיטת בראל (מ'עצמי אל עצמי', עמ' 217-234). בעל המאמר "בעלי תשובה בסיפורי עגנון", "יובל ש"י (לעיל, מבוא, הערה 24), עמ' 119-129.

4 נתן במברגר ושמואל ווארמאן — בעלי חנות לספרים עתיקים ברחוב הסולל (היום: החבצלת) בירושלים ומוציאים לאור. החנות שימשה גם בית ועד למלומדים, סופרים וחובבי ספר אחרים, ונסגרה בשנת 1963. ראה גם באר (לעיל, מכתב 3, הערה 6), עמ' 204.

ירושלים ו אדר א' תרצ"ח.

ידידי!

כתבתי היום ל"דבר" שאני מותר על פרסום אותו מאמר.¹ בין כך ובין כך לא היו מפרסמים אותו. אני חולק על אופטימיותך ונחוץ מאד לעשות דבר מה. תכנית בידי ואם אמצא שנים שלושה מסייעים הרי טוב.

והיה ברוך
חנוך ילון

1 אפשר שהכוונה למאמרו של ילון "חוש הריח" של ש"י עגנון" שהתפרסם מאוחר יותר ב'הארץ' (ראה להלן, מכתב 24, הערה 4). במכתבי עגנון וסדן משבט-ניסן תרצ"ה (ראה לעיל, מכתב 11, הערה 1) נזכר מאמר ששלח ילון למוסף 'דבר' (שסדן היה עורכו), והוא קשור בפרשת "סוכה מריחה". סדן מתלונן: "חבל שהוא נדחה בגלל העדר מוספים (גם יש לי להועץ בענין הניקוד שאינו אפשרי בלינוטיפ [...])" (מכתבי עגנון-סדן, מכתב 30). אולם אפשר גם שמדובר במאמר אחר (שלא נדפס?) הקשור בפולמוס ילון-טורטשינר-קלזנר: ביום ג' בשבט תרצ"ח פרסם ילון רשימה ב'הבוקר' בשם "המורים מה כי תלינו עליהם", ובה תקף את סגנונו של כתב-העת 'לשוננו' ובעיקר את סגנונו של עורכו נ"ה טורטשינר (לימים טור-סיני). ביום כ' בניסן פרסם רשימה שנייה באותו עניין. המכתב שלפנינו עומד בין שתי רשימות אלו. יוסף קלזנר יצא להגנתו של טורטשינר והשיב לילון ברשימה בשם "בקורת פסקנית": "במאמרים תכופים ב'דבר' וב'הבוקר' וב'קונטרס' מיוחד, שהוא מוציא, מרבה מר ילון להתנפל על פרופ' טורצ'ינר [...]" ('הבוקר', ה' באייר; קלזנר מטעים את ההבדל בתארים: מר לעומת פרופסור). ראה גם מאמרו של בר-אדון (לעיל, מבוא, הערה 15), עמ' 298, הערה 15, והספדו של בן-חיים (לעיל, מבוא, הערה 7), עמ' 65, ולהלן, מכתב 21. בקיץ אותה שנה התנהל פולמוס רב משתתפים מעל דפי 'דבר', שבמרכזו פעולותיו של ועד הלשון. פתח את הפולמוס מאמרו של ד' פינס "הגיינה של הלשון" (ר' בתמוז), וגם ילון נטל בו חלק (בחתומת א. פאדו) במאמר בשם "תוספות להגיינה של הלשון" (כ"ט באב).

ירושלים, י"א מנ"א, תרצ"ח.

למר ש"י עגנון שלום וברכה.

ידידי! בקשתי לומר לך ברכותי פא"פ, אבל מיחושים מעכבים. יאריך ד' ימין

ושנותיך ותוסף להריק לנו שפע ברכותיך מתוך נחת ושלווה ותזכה אתה ונזכה אנו
לפרשן כרוחך וכרצונך.¹
ברכה בשם אשתי.

שלך
חנוך ילון

1 ילון מברך את עגנון ליום הולדתו גם במכתבים 33, 64, 66. לשאלת יום ההולדת של עגנון,
שחל לפי עדות עצמו בתשעה באב, ראה להלן, מכתב 64, הערה 3.

19

ירושלים, ט"ו במרחשוון, תרצ"ט.

ידידי!

זוכר אני שפעם אחת שינית באחד מספוריך והחלפת "כר" ב"כסת" ו"כסת"
ב"כר" ואח"כ נתחרטת, ואיני זוכר אם תיקנת בכתב אם לא.¹
הודיעני נא בטובך לעת מצוא דבר זה.
וודאי קראת שאחד מחכמי "לשוננו לעם" "גילה" "שיבוש" זה והציע
ל"תקן".²

בהכרת טובה ובב"ש
חנוך ילון

השווה "מיטתו של שלמה יעקב" (תרע"ג, עמ' 4) לפרק הנושא אותו השם בתוך 'הכנסת
כלה' (תרצ"א, עמ' פד). בראשון כתוב: "לשעבר היה נוהג להשתמש אפילו במכנסים שלו,
שהיה מקפלם ומניחם תחת ראשו ויצא בהם ידי חובת כר לכל הדעות" (עמ' 4). ובשני:
"בראשונה היה מניח את המכנסים כמין כסת [...] " (וכך גם במהדורת תשי"ג, עמ' סה).
בשנת תרצ"ט (בפרק מתוך 'אורח נטה ללון' שנתפרסם ב'הארץ' כמה ימים לפני כתיבת
מכתב זה) שב עגנון וכתב: "כר לראשי" (המשכים 10, 16; מהדורת תש"י, עמ' 53, 36).
2 ילון מתכוון לרשימתו של מ' האורחי (קרישבסקי; 1862-1951) החתומה בראשי התיבות
מ.א., במדור "לשוננו לעם" ('הארץ', י' במרחשוון תרצ"ט), ועוסקת במשמעויותיהן של
המילים כר וכסת במקורות. וזה לשונו: "צריך להבדיל בין שני השמות הנרדפים האלה
שרבים משתמשים בהם בערכוביה. כסת — היא כעין כיס ממלא נוצות או מוך רך שאדם
שם מראשותיו בשכבו על מטתו. כר — הוא כעין שק ממלא נוצות או מוך או קש וכדומה
שאדם שם תחת גופו לשכב עליו [...] ". ראה גם א' בנרוד, "הכר שבמיטה", 'לשוננו
לעם' כח (תשל"ז), עמ' 194-195.

ד' טבת צ"ט

ידידי !

"ניתוקמה הקלויז" חידוש גדול בעיני. והוא מוסיף חוליה בשלשלת שניתקה, מחברה ומתקנה ומוסרה בידי הדור.¹ כמעט ברור בעיני שאתה המחדש, או שמא מצאת באחד הספרים? בין כך ובין כך דבר גדול הוא. בע"פ אוסיף שאלות. אם אזכה לגמור את הקונטרס החדש, כלומר את חלק המאמרים, ויהי' מקום פנוי, שמא אכתוב בתיבה זו.

בב"ש ובכוד [!]

חנוך ילון

1 "אילו הייתי מבעלי השערות הייתי משער שמשניתוקמה הקלויז לא היה כדאי לו לבוא... משניתוקמה הקלויז ניתן לו תחום" ('אורח נטה ללון' [תרצ"ט]; מהדורת תשי"י, עמ' 188). ניתוקמה היא צורה מגזרת ע"ו הנוהגת באנלוגיה לצורות מגזרת פ"י, כגון ניתותרו, ניתספּו (היא מופיעה גם ביחיד וברבים ב'עיר ומלואה', עמ' 276, וב'מעצמי אל עצמי', עמ' 126). ילון רואה בצורה ניתוקמה, כמו בצורה ניתוזל (החול, נעשה זול) שמוצאה בפרשני ימי הביניים, גילוי חי ומתחדש של בניין נתפעל. ראה מאמרו "בניין נתפעל" ('תרכיץ' א, ב [תר"ץ], עמ' 118-122 מבוא לניקוד המשנה [לעיל, הערה 14 שבמכתב 5], עמ' 127-135), ותגובה מאת מ"צ סגל ('תרכיץ', שם, עמ' 140-141). בצורות שאינן מפורעלי פ"י רואה ילון את הגשמת משאלתו החותמת את מאמרו במילים אלו: "בנין נתפעל מבוסס איפוא כל צורכו, ומענה יוקצה לו מקום בספרי הדקדוק לעברית. ואפשר כי הלשון העברית המתפתחת והולכת תמצא בו חפץ לתועלתה ולהרחבתה". ראה גם: 'קלוזר', 'העברית החדשה ובעיותיה', תל-אביב 1957, עמ' 166; מ' מישור, "מערכת הזמנים בלשון התנאים", חיבור לשם קבלת התואר דוקטור לפילוסופיה, האוניברסיטה העברית בירושלים, תשמ"ג, עמ' 206-204.

ירושלים כ' בשבט תרצ"ט

ידידי !

חבל שלא הייתי בביתי אתמול. יישר כחך על ביקורך. אתמול גמרתי את ההגהה האחרונה של הדפים האחרונים (כלומר של הקונטרס החדש) היום מדפיסים את השערים ואת תוכן העניינים. ב"ה.

ראיתי צורך לפרסם שוב הערה בענייני ועה"ל (הרי היא לפניך) ולפרסם מטיבו בין קוראי הקונטרסים, שרובם מורים. מחר תבוא מחלקת החנוך ותגזור עלינו המורים להכניס אותם מונחי תועבה לבתי ספר, ותהיה בידם בקורת ובאור לבקורת. ראיתי תועלת בכך ופרסמתי את שמך, כלומר באתי להראות, שכל אותו כיעור ששמו ועה"ל אינו אלא של מועטים, ואנשים בעלי טעם מתרחקים ממנו.¹ הם מחזירים אחרי חברים חדשים והכניסו את פ.² יערכ להם.

בב"ש

חנוך ילון

- 1 התקפתו של ילון על ועד הלשון נתפרסמה ב'קונטרסים' ב (תרצ"ח-תרצ"ט), עמ' 101-102, בשם: "על עסקי ועד הלשון, ג: 'ישספק בידן למחות ואין ממחין' (תוס' סוכה פרק ב')". את עגנון הוא מזכיר במשפט הזה: "אף ש"י עגנון, חבר ועד הלשון, משיב בשיחות פרטיות: 'ביקשתי כמה פעמים, שלא יזמינו לי שיחותיו של והע"ל זה לי שנים אחדות שאיני נכנס לשם'" (ראה גם לעיל, מכתב 17, הערה 1). ברשימתו תקף ילון את מונחי ועד הלשון: "שמוס", "יחסה" "דומיהם". שמוס — "מונח 'עברי' לדיסמילציון" — נכלל בתוך רשימת מונחי דקדוק שנתפרסמה ב'לשוננו' ח (תרצ"ו), עמ' 236, ונומק שם בהערת שוליים. מונח זה הוחלף מאוחר יותר במונח היבדלות ("מונחי דקדוק לבתי ספר", 'רשומות', ילקוט הפרסומים מס' 3043, י"ג בניסן תשמ"ד, עמ' 1943). כנגד מונחי ועד הלשון הציע ילון את המונחים טמיעה ובדילה כתרגום לאסימילציה ודיסמילציה ("טמיעה ובדילה", 'קונטרסים' ב, עמ' 16-18). ראה גם: 'קונטרסים' א (תרצ"ז-תרצ"ח), עמ' 96-97; 'פרקי לשון', עמ' 439-442; י"פ גומפרץ, "רשימת מונחים בתורת ההיגוי (פונטיקה)", 'קונטרסים' ב, עמ' 28. בדברי ההספד לזכרו (לעיל, מבוא, הערה 7) סיפר בן-חיים שילון "נכנס בריב עם ועד הלשון על כמה מפסקיו בענייני דקדוק ובענייני המונחים" (עמ' 65). "באחד מביקוריי האחרונים אצלו אמר לי, שהוא מתחרט על שנהג לעתים לשון חריפה בביקורותיו, חריפה מן המידה הנכונה" (עמ' 66).
- 2 פ. — איני יודעת למי כוונתו. על פי רשימת "חברי ועד הלשון והאקדמיה תר"ן-תש"ל", לא הצטרף בשנת תרצ"ט חבר ששמו פותח באות פ' ('לקט תעודות לתולדות ועד הלשון והאקדמיה ללשון העברית תר"ן-תש"ל' ולחידוש הדיבור העברי', ירושלים תש"ל, עמ' 81-85). ושם פ' קיצור של פלוני?

לידידי לש"י עגנון שלום וברכה.

הבטחתי שהבטחתך עומדת ותובעת את סיפוקה וצר לי על האיחור. כל קונטרס מביאני עד גמר מלאכת הדפסתו לידי שעמום ורפיון ידים. מקצתם מחמת העבודה הקשה של הכתיבה והעריכה וכו' ומקצתם מחמת מלאכת ההפצה

העלובה. כמה מכתבים של רמזי תביעות עלי לכתוב, כמה מכתבי תודה עלי לכתוב ובכמה פטפוטי "מקח וממכר" עלי לעמוד. ויש בעניינים אלו להביאני עד לידי תהייה על כל עניין הקונטרסים. וכינתיים מיחושים וטרדות משפחה וכו'. היום בל"ג אני מתחיל קורא.¹

יפה מאד לשון "משכתי לצד אחר" שבהמשך האחרון.² כשאגיע לברר את המקרא "וימשך האורב" שבשופטים (עיין קונטרס ב ב, ריש עמ' 77)³ אביא לשון זה. אם לא מלבך כתבת כך ואם זכור לך מקורו, הואילה ורשום בפתקא בשבילי. בברכת הוקרה חנוך ילון

- 1 כלומר את 'אורח נטה ללון' שפורסם ב'הארץ' בהמשכים יומיים (ראה המכתב הבא).
- 2 "משכתי לצד אחר" מופיע בהמשך 120 טור א, וילון מתכוון כנראה ל"המשך האחרון" שקרא באותה שעה (שכן ההמשך האחרון מספרו 139). השווה: "נהר סטריפ"א שמושך בתוך שני יערות" ("סיפור נאה מסידור תפילתי", 'מאזנים' ג [תרצ"ב], גיליון כ-כא, עמ' 3 טור 2).
- 3 הכוונה למאמר "משך שבמקרא", 'קונטרסים' ב (תרצ"ח-תרצ"ט), עמ' 77-80, שהוא תגובה למאמרו של נ"ה טורטשינר, "חקר מלין III: משך", 'לשוננו' ו (תרצ"ה), עמ' 327-337. טור סיני טען שמשמעות 'גרר סחב' של הפועל משך מאוחרת למקרא ואילו במקרא הוראתה 'אחז נגש' בלבד. ילון (כמאמרו הנזכר במכתב) כפר בטענה זו תוך שהוא בודק את המוכאות מן המקרא אחת לאחת.

- 1 אגד דפי דפרפת-מכתבים כתובים עיפרון, המכילים מעל למאה הערות לרומן 'אורח נטה ללון'. הרומן התפרסם ב-141 המשכים יומיים ב'הארץ' מכ"ג בתשרי תרצ"ט ועד י"ח בניסן תרצ"ט (מסומנים 139 המשכים, אולם יש כמה כפילויות ודילוגים). ילון עקב אחרי ההמשכים וכתב הערותיו אגב קריאה. אחרי ההמשך המאה כתב: "ג' ניסן פנוי אני כל השבוע מן הסמינר. בב"ש".

ב"ה, י"ג מנ"א תש"א

ידידי!

י"שר כחך על "החבילה" שגרמה לי שעות של הנאה מרובה. השבתי הכל, חרף מ"הרופא וגרושתו" טופס אחד,¹ במעטפה סגורה והיא בבימה"ס במכורג ווארמאן.²

התחלתי עוסק בהכנת הקונטרס.³ אם לא יצר המקום אשוב ואפרסם "חוש הריח" בתוספות משלי ומשל אחרים.⁴

בב"ש

חנוך ילון

העירוני: קח את יהושע, קחנו בדברים (רש"י פינחס)⁵

1 תדפיס של "הרופא וגרושתו", מכורך בעטיפת בד ונושא הקדשה בכתב ידו של עגנון, נמצא בעיזבוננו של ילון השמור באקדמיה ללשון העברית בחיק שכותרתו: "מאת עגנון ועל עגנון".

2 ראה לעיל, מכתב 16 והערה 4 שם.

3 הכוונה לכתב-העת 'עניני לשון' בעריכתו של ילון. יצאו לאור שתי חוברות בשנת תש"ב-תש"ג.

4 "חוש הריח" של ר' ש"י עגנון נתפרסם לראשונה ב'הארץ', ט"ז באב תרצ"ח (ראה לעיל, מכתב 11 והערה 1). אפשר שמאמר זה נשלח למוסף 'דבר' תחילה (ראה לעיל, מכתב 17, הערה 1). וכך כותב עגנון לסדן: "מה אתה אומר למאמרו של ח"י [חנוך ילון]? יש בו משום קידוש הלשון ומשום מלחמת מצוה בעבריות המדעית. כדאי הוא ח"י לשלם לו בעין יפה" (מכתבי עגנון-סדן, מכתב 29). סדן (שהיה עורכו של המוסף) משיב לו: "בענין מאמר ילון — כפתור ופרח" (שם, מכתב 30). עגנון השתדל למענו גם במכתב 31: "[...] ובאותה תוספת ראוי ליתן את מאמרו של ילון. כל דחיה גורמת לעבריינות שתתפשט". ילון כינס מאמר זה ב'פרקי לשון', עמ' 113-114, והוסיף הערה בסופו, ובה עוד מובאות.

5 נראה שהערתו של ילון (שנכתבה בשולי הדף) היא המשך לדברים שבעל פה או לדברים שבכתב. השווה עגנון: "ולקחו בדברים כדי להתחבב עליו" ('אורח נטה ללון', עמ' 409). ב'קונטרסים' א (תרצ"ז-תרצ"ח), ב'טופס המחברים' של ילון הנמצא באקדמיה ללשון העברית, בעמ' 7, ליד הערתו שבדפוס הנושאת את השם "תוספות לעניין נשא, נסע", נוספו כמה שורות בכתב ידו של ילון והוא דן בהן בפועל לקח. וכך הוא כותב (ההדגשות במקור): "לקח = עורר. אל תחמר את יפיה בלבבך ואל תקחך בעפעפיה (משלי ז) = תעוררך, תפתך; מה יקחך לבך = יעוררך; הטתו ברוב לקחה (משלי ז) דברי פתוייה, רלב"ג: דבריה הלוקחים לבו, קב ונקי: בפתוייה שהיא מפתה אותו. הלוקחים לשונם (ירמ') = המעוררים, המזורזים. ולפ"ז יקח קרח = נתעורר. לקח — עומד ויוצא כמו נטל נשא נסע וכו' (עיי' זידל חקרי לשון 29)".

ירושלים תלפיות ב' וירא תשב [תש"ב]

ידידי היקר, טרחה גדולה טרחת בשבילי וכל דבריך חביבים עלי עד לאחת¹ וראויים שיאותו רבים לאורם.² ואם לא הנחת לך העתקה אחזיר לך את מכתבך³ ואם תרצה להוסיף — הוסף. וכדאי לברר בכלל כל מה שאמרו חכמים בצורת האותיות.⁴ דברי מלים עניים בספרי המלים וכל המרבה לפרשם יבורך

ושלוי לך ולתורתך
מוקירך באמת ש"י עגנון

- 1 = מאור, על פי מנחות יח ע"א: "והיה חביב לו ביותר עד לאחת".
- 2 = י"הנו, על פי משנה ברכות ו ב.
- 3 המכתב וההערות הנוכרים כאן אינם בידינו.
- 4 ראה להלן, מכתב 30.

ב"ה, ה מנ"א (יום א') [חותמת הדואר: 30 ביולי 1942]

ידידי !

תנחומא חוקת י': באיזה פנים,¹ גם דפ' ישנים. במהדורת בובר סימן ל"ב כנ"ל.
כנראה לכך נתכוונת.

בב"ש

חנוך ילון

- 1 עגנון הכין תשובה להערותיו של א"א פינשטיין שנתפרסמו במדור "טעויות סופרים" ("לשונונו לעם", 'הארץ', ג' באב תש"ב), וביקש סיוע מילון באיסוף אסמכתות. אברהם אשר פינשטיין (1870-1944) תיקן 'טעויות' שמצא בצרור הסיפורים "ממצרים עד הנה", שפורסם ב'הארץ' (ה' בסיוון תש"ב). בין שאר תיקונים הציע את המילים "באילו פנים" תחת המילים "באיזו פנים" שכתב עגנון. תשובתו של עגנון, בשם "באיזו פנים", התפרסמה במדור "מעם שלחני", 'עניני לשון' ב (תש"ג), עמ' 38-39 ('מעצמי אל עצמי', עמ' 333-334); כמו כן נדפסו בשוליה תוספות משל ילון, שם, עמ' 58-59. תשובה לכל התיקונים השיב עגנון במאמרו "לאמיתתה של לשון" ('הארץ', י' באב תש"ב = 'מעצמי אל עצמי', עמ' 331-332). בתשובתו הציג אסמכתות מן המקורות לכל 'טעויותיו'. דיון בשאלת ההתאמה התחבירית במילים איזה, איזו ואילו ראה מ"צ קדרי, 'תחביר וסמנטיקה בעברית שלאחר המקרא', א, רמת-גן תשנ"א, עמ' 154 ואילך ובייחוד עמ' 182-195; מ' גושן-גוטשטיין, "בין ספרות מופת לדקדוק נורמטיבי", 'לעגנון שי' (לעיל, מבוא, הערה 24), עמ' 72. להמשך הפרשה ראה המכתב הבא.

כ' באב תש"ב

ידידי!

אתמול הגיע לידי גליון "הארץ" של יום ו' האחרון¹ ונצטערתי ויודע אני, שרבים הם המצטערים כמותי. א'² בשם ועד הלשון, תובע מעגנון את עלבון הלשון העברית, תובע ומאיים! כך נוהג כך ועד הלשון, ששמך מפארו זה שנים. אני במקומך, ושוב: כך חושבים אף אחרים, הייתי מודיע מיד לועה"ל, קצרות ובלא נתינת טעם, שאני מתפטר והייתי מודיע זאת באחד העתונים³. לא הייתי מסכים לשום בירורים ולשום פיוסים. עלבון כולנו הוא, אעפ"כ אל תצפה, שאחרים יבואו לריב ריב זה, אין אדם רוצה להתבזות ואין אדם רוצה להמציא חומר ויכוחי לאותם מנוולי לשון, הרי בויכוחים הם יהיו ה"זכאים" ותשובתו של א' תוכיח.

ושלום רב עליך

ח"י

- 1 'הארץ', י"ז באב תש"ב, ובו תשובה לרשימתו של עגנון "לאמיתה של לשון".
- 2 אברהם אברונין (1869-1957), בעל מאמר התשובה, מעורכי "לשוננו לעם" ב'הארץ', חוקר לשונם של סופרים (ביאליק, מנדלי), וחבר ועד הלשון העברית משנת תרפ"ו. אברונין נחלץ להגנתו של פינשטיין, ולדעת ילון ועגנון גדש את הסאה (בר-אדון [לעיל, מכוא, הערה 15], עמ' 297-299). לא תמיד התקבלו הערותיו של פינשטיין על דעת מערכת "לשוננו לעם" (אברונין, אזרחי ואדלר), ולא אחת לוו בהסתייגויות המערכת. כפי הנראה נדחו גם כמה מהערותיו לגמרי, שכן פינשטיין שלח למערכת מכתב ובו תבע ממנה הנמקות לדחיית הערותיו, והמערכת השיבה לו דבר דבור על אופניו ('הארץ', י"ג בטבת תרצ"ח).
- 3 לפרטי הפרשה ראה בר-אדון, שם, עמ' 293 ואילך. להתפטרותו של עגנון מוועד הלשון ראה שם, עמ' 299 ואילך.

ב"ה, יד במרחשון תש"ג

ידידי!

על כרחי אני מטרידך. מצאתי במאמרך¹ פסקאות אחדות לא ברורות ומוטב שיתבררו לפני המסירה לבית הדפוס. בשעת ההגהה יקשה לתקן, והסידור סידור מכונה.

בב"ש

חנוך ילון

- 1 הנזכר במכתב 26 לעיל. ראה הערה שם.

ב"ה, ט' באדר א' תש"ג

ידידי!

בב"ר י"ח, מד"ו ואילך (כלומר בד"ק נוסח אחר): קנתנית¹ ואף במקורות אחרים כך. ויש כ"י: קונתנית. בב"ר מה, מד"ו ואילך: קנאניות (לשון רבים)². הערוך (דפוס פיזור) מביא קנתנית בשתי הפרשיות הנ"ל. זהו מה שבדקתי. בעיני נראה קנתנית, אבל רשאי אדם לכתוב עפ"י מקורות הנראים בעיניו.³ וד' יצילנו מקנאה ומשנאה.⁴

בב"ש

חנוך ילון

- 1 מהדורת תיאודור-אלבק, עמ' 163. קנתנית = קנאנית, לשון קנאה.
- 2 ראה מהדורת תיאודור-אלבק, עמ' 452; ובחילופי הגרסאות צורות נוספות; וכן באבות דר' נתן, פרשה מה, נוסח ב (מהדורת שכטר, עמ' 126).
- 3 עגנון קיבל וכתב: "קנתנים הם האלים" ("שכועת אמונים" [תש"ג], 'עד הנה', עמ' 288).
- 4 ילון מסיים את מכתבו בנוסחה "וד' יצילנו מקנאה ומשנאה" לאחר שדן במילה קנאנית. כך הוא נוהג גם במכתבים אחרים: את מכתבו בעניין האותיות הגוללות או המגולגלות חתם במילים: "נתגלגלה לי בזה זכות על ידיך לעיין במלים הנ"ל והיה ברוך ומבורך" (להלן, מכתב 30), ולאחר שהזכיר את המוכאה (מדברים רבה) "ונטלה כל אומה ואומה ובחרה לה אלוה" וגו', סיים את מכתבו במילים: "והבוחר כישראל יפן אליו ברחמים" (להלן, מכתב 36). ילון אימץ במקומות אלה נוהג חתימה מסורתי מקובל.

ב"ה, אדר"ח מרחשוון תש"ד

ידידי יקירי, עיינתי שוב בעניין אותיות גלולות והנני להציע לפניך מה שנראה לי בזה, ויהי רצון שיהיו דברי מקובלים עליך.

במדרש ר' עקיבה בן יוסף, ביה"מ ליילינק ה': ז' מגולגלת (עמ' 31), נ' מגולגלת (32) פ' מגולגלת (33). "וכל הטעמים שאמרו בפ' נוהגים בפ"י" (שם). בפתיחתו של מדרש זה "את זה המדרש דרש ר' עקיבה בן יוסף... ועל אותיות גלולות" וכו'. אף נדפס מדרש זה בספר תגין.¹ באבן בוחן לר' מנחם בב"ר שלמה:

1 'ספר תגין' — מהדורת צילום ממהדורת פריס תרכ"ז — בתוך ספרו של יעקב ק' רייניץ, 'פירוש בעל הטורים על התורה' (על פי כתבי יד ודפוסים ראשונים [...]) מהדורה מתוקנת

"אותיות גלולות" (מאמרו של באכר על אבן בוחן בספר היובל לגרין עמ' 102).² לא נאמר פירוש במלה זו לא בבית המדרש ולא במאמרו של באכר. בן יהודה לא הביא לא גלולות ולא מגולגלות.

ב"צורות האותיות עם תגיהן" (ספר תגין 56) נמצאת זי"ן מזויינת וזי"ן שגגה משופע לצד ימין ומעוגל בסופו. אף הנו"ן הכפופה קו יוצא מקצה רגלה ויורד ונמשך למטה ומעוגל בסופו. ואף הפ"א, הכפופה והפשוטה, שתי צורות להן, אחת מזויינת ואחת מגולגלת. כיצד? קו הגג נמשך ויורד ירידת אנך והוא מגולגל בסופו בצורה חלופנית (spiralförmig). במחזור ויטרי (801)³ שתי הנוני"ן ושתי הפאי"ן מגולגלות הרבה יותר. וכתוב בספר תגין עמ' 19: (פ) תוב קצ"א באורייתא דלא מזיינין ופומיהון לגאיו,⁴ ובעמ' 22: (ף) דמאיל פומהון לגאיו,⁵ כלומר פיהן של הפאי"ן מוכנס ומתגלגל לצד פנים. נראה לי שהדבר ברור, ויש להוסיף מעט.

הרמב"ם, הלכות ס"ת ז, ח, קורא להן לפופות; עיין שם: "הפאי"ן הלפופות והאותיות העקומות כמו שהעתיקו הסופרים איש מפי איש". ובקריית ספר להרב המאירי דף ו ע"ב צריך שתדע שיש קבלה ישנה ביד הסופרים הדווקנים...⁶ עד עזרא הסופר ומעזרא עד משרע"ה שנוי אותיות בס"ת בהרבה מינים... והן לפופות ועקומו'. ... ופירוש ענינים אלו הוא שהלפופות הוא ענין עגולים דקים בתוך האות אחד על חברו כענין כריכת דבר על דבר מל' לפופי ינוקא ועל הרוב הם באות הפ"א והטי"ת. אין בדברי הרמב"ם והמאירי לשון גלגול והם מזכירים בפירוש פ"א לפופה. והרי במקורות הנ"ל הפ"א צריכה להיות מגולגלת. לפיכך אין ספק, שמגולגלת היינו לפופה.

ועיין עוד ברנהיים *Paleografia*⁷ עמ' 199, שהביא מכ"י די רוסי 945: "אכתוב מלופפות ונקודות... אני אברהם בר' יהודה אבן חיים... והפפין⁸ המלופפות והאותיות העקומות".

ומורחבת [...] בני ברק תשל"א. נמצא גם בתוך מנחם מ' כשר, 'תורה שלמה', חלק כט, ירושלים תשל"ח, עמ' פז-צ (ראה עמ' פט הערה 53).

2 W. Bacher, "Der 'Präfstein' des Menachem b. Salomo", *Jubelschrift zum Siebzigsten Geburtstag des Prof. Dr. H. Graetz*, Breslau 1887, pp. 94-115

3 מראה המקום מכון אל מהדורת שמשון הלוי איש הורוביץ, נירנברג תרפ"ג.

4 כלומר: פ"א כפופה (פ) — 191 פעמים בתורה אינה מקושטת, ופיה מגולגל פנימה.

5 כלומר: פ"א פשוטה (ף) — פיה מוכנס כלפי פנים (כפי שכותב ילון בהמשך).

6 = דייקנים, דקדקנים (רש"י ברכות נ ע"א). "מי שלא שמע את תרגומיהם לא שמע תרגום דווקנים מימיו" ("כנגן המנגן", 'פתחי דברים', עמ' 53).

7 C. Bernheimer, *Paleografia ebraica*, Firenze 1924

8 פפין — לפעמים כך ריבוייה של האות פ"א במקורותינו.

ועתה פתח את מילון בן יהודה, ערך לפף: "ואותיות לפופות, כפופות", כלומר לפופות היינו כפופות, ולמעלה ראינו לשון ליפוף בפ"א כפופה ובפ"א פשוטה: "וכל הטעמים שאמרו בפ נוהגים בפ".⁹ מאחר שלא הרגיש במונחים גלולת [!] מגולגלות ולא הביאם שם, לא עמד על דיוקן של לפופות = מלופפות. אחת מני אלף ויותר. כך אנו וכך עמידתנו.¹⁰ נתגלגלה לי בזה זכות על ידיך לעיין במלים הנ"ל והיה ברוך ומבורך.¹⁰

בב"ש

חנוך ילון

נ"ב. חלוני שכתבתי — כך במלונות, וקלצקין, אוצר המונחים הפילוסופיים,¹¹ בערך זה, מביאו מאור ד' לר"ח קרשקש¹² והוא מתרגם Schneckenlinie, Spirale

9 אות כפופה ואות פשוטה נבדלות בכיפוף התחתון, ואילו הליפוף נסב על הגלגול שבראש האותיות. לפיכך הזיהוי שעושה בן-יהודה בין כפוף ולפוף בטעות יסודו.

10 אפשר שעגנון הוצרך לעניין זה לשם כתיבת 'תמול שלשום' (יצא לאור שנה לאחר מכתב זה), שכן כך הוא חורז: "וכל בעלי השיר יצאו בשירים עשויים בחכמה בצורת בית מקדשנו החרב ובאותיות זהב לפופות וגלולות, לכבוד אלופינו מגיני ארץ, נשיאי ישראל העומדים בפרץ, אשר בידם לב מלך ושרים, ועינם ולבם על בני ציון היקרים, לרחות כל גזירה בלי עצלתים, מעם ה' היושב בירושלים" (עמ' 462).

11 בן-יהודה וקלצקין ניקדו חלוני; גור (גרובסקי) — חלוני. האחרון מייחס מילה זו לעברית החדשה.

12 "אור יי" לר' חסדאי קרשקש, יצא לאור לראשונה בפראה שט"ו-שט"ז.

31

ב"ה, ג' בשבט תש"ד

ידידי יקירי,

ישר כחך על "דברי חיים".¹ מצאתי בו "פתח חריף",² ולא ידוע לי מונח זה. כנראה העתיק כך אחד הספרים העוסקים בכתיב שמות לענייני גיטין.

1 ח' הברשטס, 'דברי חיים', יצא לאור לראשונה בזאלקא תרכ"ד.

2 פתח חריף הוא הדיפתונג AY (כלומר תנועת A בהברה הנסגרת בעיצור Y), כגון בשם פריזל, כנגד פתח פשוט, כגון הכתיב פֶרֶל, ופתח בינוני, כגון הכתיב פֶרְאֶל. מונחים אלה מצויים גם בספרות השאלות והתשובות בענייני גיטין במאה התשע-עשרה (על פי מאגר השו"ת שבאוניברסיטת בראייל). "חריף" הוא תרגום שאילה מגרמנית לציון הברה סגורה (ראה, למשל, גוניוס/קאוטש, המהדורה משנת 1909, עמ' 242).

רציתי לשוחח אתך באיזה עניין ואחכה לשעה כשרה.
שלום רב עליך ועל כל אשר לך

חנוך ילון

32

ירושלים תלפיות ב' בשלח תש"ה

ידידי היקר ר' חנוך ילון הי"ו, אף על פי שאין לי הליכות בהליכות הדקדוק שמחתי הרבה על הליכות שבא¹ שהוצאת, ובעיקר שמחתי על הערותיך, שכל אחת מחזיקה הרבה, ומלבד שהן עניינים לספר יש בהן עניינים לכמה עניינים אחרים. ומובטחני בבעלי החכמה השלישית² שיכירו שטיפוליך עם השוא אינן לשוא. וכבר שמעתי מזולאי ומגומפרץ³ את שבחי המעשה. תמה אני עליך שכתבת לואי באלף.⁴ מקובל אני מפין שאין כאן מקום לאלף. ואל תקפיד שאני בא בהערה קלה על מלאכה גדולה ונכבדה.
ושלוי לך ולתורתך ידיךך השמח על מעשיך

ש"י עגנון

- 1 ילון ההדיר והוסיף הערות לספרו של ר' שלמה אלמולי, 'הליכות שבא' [על פי דפוס ראשון: קושטא ר"פ 1520], ירושלים תש"ה.
- 2 כוונתו מן הסתם לדקדוק (גרמטיקה) הנמנה עם שלוש החוכמות הראשונות בשבע החוכמות הקלסיות. עגנון משתעשע ב"חכמות" בשיר הסיום שב'הכנסת כלה' (תשי"ג, עמ' תלו-תלט, ושם כ"ב חכמות כנגד כ"ב האותיות העבריות). לפי סדר האלף-בית העברי הדקדוק הוא החכמה הרביעית, אחרי הגימטריה.
- 3 מנחם זולאי (1901-1954), רופא ובלשן, לימד עברית בבית שוקן בגרמניה. חוקר הפיוט (במיוחד פיוטי הגניזה) ועוזרו של חיים בראדי במכון לחקר הפיוט (בצד חיים שימון). בעל 'פיוטי יניי' (ברלין תרצ"ח); 'האסכולה הפייטנית של רב סעדיה גאון' (ירושלים תשכ"ד). יחיאל גדליה גומפרץ (1889-1966), רופא וחניך בית המדרש לרבנים בברלין, חובב לשון, בעל 'מבטאי שפתנו' (ירושלים תשי"ג). שניהם כתבו רשימות ב'קונטרסים' של ילון.
- 4 בשער הספר 'הליכות שבא' כתב ילון: "בצירוף הערות ודברי לואי...". בהערות לאורח נטה ללון, שבמכתב 23 (שלא הובאו כאן ויתפרסמו במקום אחר), ממליץ ילון בהערה לדף a81 לכתוב לווי בלא אלף ומנמק: "כך הוא בספרים ישנים מפני שיש שקראו לווי ועד היום יש קוראים כך (תימנים) [...]". ראה: 'מבוא לניקוד המשנה' (לעיל, הערה 14 שבמכתב 5), עמ' 217; "קטשר, 'מחקרים בעברית ובארמית', ירושלים תשל"ז, עמ' פא-פב. ילון וקוטשר מביאים עוד מילים בכתובי הארץ-ישראלי, כגון רשי(י), ודי(י), דמי(י) (בתלמוד הבבלי: רשאי, ודאי, דמאי). במאמרו כותב ילון לווי (למשל, 'פרקי לשון', עמ' 227 הערה 36 וכן עמ' 229). השווה כרי (כראי) במכתב 1, הערה 3.

1 יריעות הגהה (ואין מצורף אליהם מכתב) מהדפסת 'תמול שלשום', הנושאים את החותמת "הגהה אחרונה", ובשוליהם תיקונים והערות בכתב יד, העתידיים להידפס במקום אחר.

ב"ה, ירושלים כ"ה בתשרי תש"ו

ידידי,

בעניין אגרת שאמרת לי דברי הש"ע¹ שאין לכתוב איגרת, מצאתי בתשובות הגאונים, שאין לכתוב בגט איגרת "דמשמע אי גרת". (תה"ג הרכבי עמ' 131),² ובעמ' 5 שם: "איגרת לישנא דגורא בלשון ארמי זנות ואשה שזינת אומ' לה גרת". קרוב לודאי שהדבר ידוע לך, אעפ"י כן אמרתי לכתוב לך. חוששני שנפל עליך פחד תיקוני. ואני חוזר ואומר, שבעניין אין — אינו וכיוצא בו ובעניין שעושה — שהוא עושה³ כיוצא בו, לא נתכוונתי אלא כנגד ההפרזה, וכתבתי זאת בפירוש באחד הגליונות של ההגהה. ויהי שלום ושלוה בכל אשר לך, בידידות

חנוך ילון

1 'אבן העזר', סימן קכו, סעיף טו. עגנון מזכיר את הדין שבשולחן ערוך (בעניין כתיבה של המילה איגרת) בדברים שנשא במליאת האקדמיה ללשון העברית ביום י"ב בטבת תשכ"ג ('מעצמי אל עצמי', עמ' 336).

2 בתשובות הגאונים' (א"א הרכבי) נדון העניין בעמ' 130, ולא בעמ' 131 כפי שנכתב כאן בטעות.

3 השמטת כינוי הגוף בבינוני, המעסיקה את ילון גם במכתבים אחרים, אפיינה את הענף המורחי של לשון חז"ל, ונפוצה בהשפעת הארמית של התלמוד הבבלי. עגנון המעיט בנוהג לשון זה ביצירותיו המאוחרות. ראה מאמרי "שלילת הבינוני: ארכאיוזם בלשונם של הזו ועגנון" העתיד לראות אור ב'מחקרי ירושלים בספרות עברית' יח (תש"ס).

ב"ה, ירושלים מוצש"ק אור ל"ד במרחשון תש"ו

ידידי,

חושש אני לעצמי משכחה¹ ואמרתי לכתוב את הדברים על גליון.
(א) מצננין — מסננין. בסנהד' נט ע"ב (גם בד"ר ר"פ) ומסננין לו יין, ויש שם ח"נ ומצננין וכן באדר"נ. ולמה אני אומר מסננין עיקר? שכן משנה מפורשת היא: ומסננין את היין בסודרין (שבת כ, ב), יין שאינו צלול מסננין אותו, עיין תוספתא תרומות ד, ג: יין צלול ושאינו צלול, ושם ז, יא: המסנן את היין ואת החומץ. חילופי סמ"ך וצד"י מצויים בלשון חכמים, ואין לי פנאי להאריך בזה ואין צורך בכך.² עיין גם תוס' תרומות ו, י.

(ב) מי... מי.³ בשירי רמח"ל, הוצאת מוסד ביאליק, עמ' כא:

אלה לחכמה קרבנם יקריבו

אלה לישר מַצְכָּתָם הרימו (מצבתם מזבחם)

מי אל גבורה אֶשְׁכָּרָם ישיבו

אל בית נתיבות מי כבוד ישימו (מי אל בית...)

לִיקָר רפואה מי פיהם הרחיבו

מי שיר לְפָאָר את מַחְקֵר ינעימו.

רמח"ל ידע עברית לא פחות מפלוני,⁴ ואם כך כתב, ידע מפני מה הוא כותב כך.

בברכת שלום

חנוך ילון

1 על פי משנה שבת טז ז: "חוששני לו מחטאת". ילון חוזר ונוקט לשון זה במכתב 45. במכתב 23 מסתייע ילון במשנה זו כנגד המילים "חושש לו ממצפוניו" שכתב עגנון ב'אורח נטה ללון' ('הארץ', תרצ"ט, המשך 12 ב). בעקבות ההערה תיקן עגנון: "חושש לו משום מצפוניו" (מהדורת ת"ש, עמ' נג).

2 ראה 'פרקי לשון', עמ' 414 הערה 10, וכן עמ' 29, ומקומות נוספים.

3 מי כמילת רמז; השווה ביאליק: "למי גלגלת רצועה ולמי פצע יד וחבורה" (בעיר ההרָגה); וגם עגנון: "מי במלחמה ומי בדבר ומי בשאר חליים רעים" ('אורח נטה ללון', עמ' 62), "מי בעגלה ומי ברגל" (שם, עמ' 70), "מי בשעת צרה ומי קודם לצרה" (שם, עמ' 190). ראה המכתב הבא.

4 ילון נוהר מלהזכיר שמות מפורשים. ראה גם מכתב 21 לעיל.

ב"ה, יום ר' יא בניסן תש"ו

ידידי,

בבקשה פתח דב"ר מהדורת ליברמן עמ' 65: "ונטלה כל אומה ואומה ובחירה לה אלוה מי שבחירה לה למיכאל מי שבחירה לה לגבריאל מי שבחירה לה לשמש ולירח".¹

והבוחר בישראל יפן אליו ברחמים,
והנני בברכת החג וכל טוב סלה.

חנוך ילון

1 וכיצא בו: "כל השבטים לא איכפת להם בכלי בית המשכן אבל שבטו של לוי טוענים בכלי המשכן. מי שהוא טעון בקרשים מי שהוא טעון בבריתים מי שהוא טעון באבנים" (במדבר רבה ה, ח); "וכל ישראל משחקין מי שיש בידו לולב מי שיש בידו תוף וכלי שיר" (שם ד, כא). כדי להדגיש את התפקיד השמני של שארית המשפט יש שמקדימים לה את ש"ן הזיקה.

ב"ה כ"ז בסיון תש"ו

ידידי,

עיינתי בהצעתך ולבי נוקפני על הסרוב שסירבתי.¹ והרי אפשר להתחיל בהכנסת כלה, ואם יבצר ממני מלעשות הכל אפסיק במקום שאפסיק. הרבה זמן פנוי אין בידי, אעפ"י כן אשתדל ואעשה כפי יכולתי. למתי אכלה את מלאכתי? אפשר שבינתיים אצא לימים מועטים מירושלים.

בב"ש

חנוך ילון

1 בשנה זו הפסיק ילון את עבודתו בסימינר המזרחי בשל מצב בריאותו. אפשר שזהו פשר "הסירוב". ילון חשש כנראה ליטול משימה המצריכה נשימה ארוכה. לעניין קריאת הכרכים לשם תיקונים, ראה גם להלן, מכתבים 57, 60-61.

כ"ח במרחשון תש"ט

ידידי,

נרמזתי מן השמים, שאשתדל ואתגבר לשוב לדקדוקי ענייות ולהפך בחררותי¹ שכולן שלי. לפיכך נזדרזתי ורשמתי לך מקצת הערות והרי הן מצורפות בכאן. ולוואי שאזכה להוסיף מתוך דעה צלולה. ואין צריך לומר שאין ברובם של הדברים אלא הרהורים ופקפוקים, ואם תעמידני על טעיות מה טוב. יש כאן דברים שלא עמדתי עליהם אלא עד שהתחלתי עוסק בניקוד המשנה. 'מן השמים' שכתבתי אינו לשון יהורא והוא ע"ד אמונתנו שאין מחליטין למטה אלא א"כ וכו'.²

בברכת שלום

חנוך ילון³

- 1 "להפך בחררותי" — על פי קידושין נט ע"א, ופירושו 'הפך מאפה מצד לצד', ובהשאלה: 'התעסק'.
- 2 "אין אדם נוקף את אצבעו מלמטה אלא א"כ מכריזין עליו מן השמים" (חולין ז ע"ב; נוסח אחר: "מלמעלה").
- 3 למכתב זה צורפו הערות לפרקי הרומן 'שירה' שראו אור בלוח הארץ, תש"ט.

ירושלים י"ג בטבת תשי"ג

מר ש"י עגנון ידידי היקר,

קראתי את ספוריך ב"הארץ"¹ ותמיהני על צורת "אפאה"² ב"פ, בסיפור ד'. בודאי מצאת כך באחד הספרים. אעפ"כ אין לכתוב כך ומצווה לתקן. רושם גדול עשה עלי בייחוד סיפור ו' "בינו לבין קונו".

בברכת כל טוב

חנוך ילון

- 1 "סיפורים", 'הארץ', י' בטבת תשי"ג, והם שמונה: (א) זכות אבות; (ב) הגאון בעל תורת יקותיאל בקטנותו; (ג) היד הגדולה; (ד) אל תבקש לעצמך יותר ממה שנותנים לך; (ה) למען שמו; (ו) בינו לבין קונו; (ז) זה בזה; (ח) הנהגת העולם. שישה מהם — א, ב, כ, כשם "הגאון ר' רפאל כהן בקטנותו", ד, ו, ח — כונסו ב'האש והעצים'.
- 2 "כשאפאה חלות לשבת אפאה פתין קטנים" ('האש והעצים', עמ' ק"ח). עגנון תיקן אפתה בפרסומו השני של הסיפור בצורה הסיפורים "מעוז ומחסה" ('מאסף לדברי ספרות', ירושלים 1961), אולם ב'האש והעצים' חזר ונדפס אפאה (עמ' ק"ח). צורה זו (במקום הצורה אפתה) רצויות כדוגמתה (קלאה, גבאה, תלאה, קפאו, במקום קלתה, גבתה, תלתה, קפו) וגם חילופי גזרות אחרים בלשונו של עגנון יידונו במקום אחר. ראה גם מנחם מורשת, "ש"י עגנון כמעשיר המילון העברי", 'לשונונו לעם' כט (תשל"ח), עמ' 78.

תשי"א שטוקהולם¹ אור ליום ה' לך לך

ידיד נפשי היקר ר' חנוך ילון הי"ו הואיל ואנו עומדים אי"ה לחזור בקרוב לירושלים ואיני יודע אם יהא כחי עמי לבוא אצלך ולפייסך שלא שאלתי בשלומך ימים הרבה, הרי אני ממחר ואומר לך שלום שלום מכאן. ושלום לך ולרעייתך תחי' ממני ומזוגתי תחי'

ידידך עוז²
ש"י עגנון

- 1 בקיץ תשי"א נסע עגנון לשוודיה לחופשת הקיץ בהזמנת ידידו הרב הראשי ליהודי שבדיה, ד"ר קורט וילהלם. ראה "דברים שאמרתי בקהל מוזמנים בביתו של ציר ישראל לארצות סקנדינביה (שטוקהולם, ראש חודש תמוז תשי"א)", 'מעצמי אל עצמי', עמ' 41-42. נסיעתו לשוודיה ונסיבותיה מתוארים בפירוט בספרו של לאור (לעיל, מבוא, הערה 6), עמ' 437-453. במהלך ביקורו חלה עגנון ושהה בחו"ל עד לאחר החגים.
- 2 "ידידו עוז" או "ידידך עוז" היא חתימה נפוצה בכתביה הרבנית, ואצל עגנון נמצא פעמים הרבה גם "מוקירו (מוקירך) עוז", "מכבדו עוז" ו"אוהבו עוז" (ראה: "מכתבי ש"י טשאטשקיס [עגנון] אל מרטין בובר", 'קובץ עגנון' [לעיל, מבוא, הערה 27], עמ' 55-99; 'ש"י עגנון-ולמן שוקן' [ועוד]. ושמא יש קשר בין חתימות אלו לבין הצירוף "מכתב עוז" שלידתו כנראה בסליחה "מלאכי רחמים" (וגם הוא מצוי אצל עגנון: "וכתב מכתב עוז להליב לבבות נחמדים", 'הכנסת כלה', עמ' ט).

ירושלים ט"ו בטבת תשי"א

מר עגנון, ידידי היקר,
יישר כוחך על מתנתך. הריני שולח לך שני מאמרים שנתפרסמו עליך, אחד ב"הצופה" ואחד ב-Jerusalem Post¹. אחד מהם בוודאי כבר בידיך, אעפ"כ.

- 1 ילון מתכוון למאמרים שנכתבו לרגל קבלת עגנון את פרס ביאליק ביום י' בטבת תשי"א: מ' אונגרפלד, "חתיני פרס ביאליק, א' ש"י עגנון", 'הצפה', י"ג בטבת תשי"א; Z. Kurzveil, "In Agnon's Dreamland", *Jerusalem Post*, 22.12.1950

קראתי את דברין ב"הארץ" של יום ו' שעבר.² הנני אחד מפשרי העם ושתיקה נאה לי, ואני מבקש שתסלח לי אם אעז לומר לך, שיש בעניין זה, כלומר בעניין קשקוש הפרסים, דברים בפי, ואולי לא אני בלבד. ושמא טועה אני. ואין הדברים ניתנים להכתב בקלות ובייחוד לכבד עט שכמותי.

בב"ש

חנוך ילון

2 "ש"י עגנון עונה למברכיו בטקס חלוקת פרס ביאליק תשי"א", 'הארץ', י"ג בטבת תשי"א (מעצמי אל עצמי, עמ' 39-40).

42

ירושלים כ' במרחשון תשי"ב

לכב' מר ש"י עגנון ורעייתו, ידידינו היקרים, ברוך בואכם לשלום וישר כוחכם על החכילה היפה. אשתי שמחה בטשוקולד ואני שמחתי בדבש ושנינו — בכל הטוב הרב אשר בה. מי יתן ונזכה ונשבע מטוב הארץ, במהרה בימינו.¹ רציתי לבקרך, אבל משער אני, שנתייגעת מטלטולי דרכים וקשה בעיני להפריע את מנוחתך.

בינתיים קראתי הגהות כל סדר מועד,² וכל סדר זה כולו מעומד. אף גומר אני מבוא קצר לניקודה של המשנה.³ אם לא יתרחשו עיכובים, יצא לאור בעוד ירחים מועטים. כמה "תמוהות"⁴ יהיו בניקודי, ולא הכל ניתן להתפרש פירוש מספיק, ולא על הכל אפשר לכתוב. בעיני עצמי רבה הזכות על החובה. והננו אני ואשתי בברכת שלום רב

חנוך ילון

1 ילון רומז כנראה ל"ברכה אחרונה". ויש לזכור: הימים שלהי ימי הצנע.

2 'סדר מועד', הכרך הראשון מ'ששה סדרי משנה' שניקד ילון (לעיל, מכתב 3, הערה 5).

3 "לשיטת הניקוד של המשנה", הקדמת המנקד, בתוך 'סדר מועד' (לעיל, הערה 2), עמ' יג-כח.

4 = תמיהות; ראה מילונו של י' כנעני, 'אוצר הלשון העברית', בערך תמוהה.

ירושלים י"ד באלול תשי"ב.

מר עגנון, ידידי היקר,

יישר כחך על מתנתך הנאה ואיני צריך לומר לך כמה שמחתי בה. דפדפתי כאן וכאן וראיתי דף ק"ע מה טעם קראת לספרך "עד הנה"¹ והריני מצטרף לתפילתך: יהי חסד ה' עליך לאורך ימים. התחלתי קורא וברור שלא אפסיק את קריאתי בשבת הממשמש ובא והריני מבטיחך שאחזור ואקרא בחול ועפרוני בידי, ואם יהיה עניין של הערה קלה ארשום ואעיר. דרך מקרה פתחתי בעמ' ריד: 'אחר שדילגתי על כמה עניינים'. אין זה דומה ל'מדלג על ההרים' (שה"ש), שכן שם פעולה שלא נגמרת, ר"ל תיאור של מעשה הנמשך והולך, אבל אתה הרי מספר אתה מעשה שהיה ושייך בו דלגתי. דבר זה למדתי מדברי מר יעקב זלוטניק, בעל אינטואיציה גדולה. (לא נתכוונתי לומר שהנ"ל קרא את ספורך והעמידני על כך. מאמר על בניין פיעל כתב² וממנו למדתי כמה דברים טובים). לפני ימים מועטים י"ל סדר מועד מפורש ע"י פרופ' אלבק³ ומנוקד בידיי. לצערי אין לי טפסים לחלק לידידים ואי אפשר לנהוג ב"הפלייה"⁴. הזמנתי לי 75 ספרטים של מבואי (ט"ז עמ'), כשאקבלם אשלח לך טופס אחד.

בברכת כוח"ט

חנוך ילון

- 1 ושם כתוב: "משום שמצאוני בינתיים צרות רבות ורעות קראתי לספרי עד הנה, לשון הודיה על העבר ולשון של תפילה על להבא, כמו שאנו אומרים בברכת השיר. עד הנה עזרונו רחמיך ולא עזבונו חסדיך יי אלקינו ואל תטשנו יי אלקנו לנצח".
- 2 "זלוטניק, "בנין פֶּעַל", 'לשוננו' ב (תר"צ), עמ' 32-34; הנ"ל, "ישוב סתירה ברמב"ם", 'הר"מ במז"ל' [קובץ תורני מודעי בעריכת הרב י"ל הכהן מימון], ירושלים תשט"ו, עמ' רנט. ושם הוא אומר: "בלשון עברי אין בנין פיעל מורה על חזק הפעולה כי אם על מקצת פעולה ופעולה שלא נשלמה". בניין פיעל נזכר פעמים רבות בהערותיו של ילון, וברוב המקרים תיקן עגנון על פיהן.
- 3 חנוך אלבק (1890-1970), פרופסור לחלמוד ומדרש באוניברסיטה העברית בירושלים בשנים 1936-1959. על 'סדר מועד' ראה מכתב קודם.
- 4 ילון מקיף את שם העצם "הפלייה" במראות כדי לסמן מקצת הסתייגות ממנה, בהיותה חידוש של העת החדשה. כך עושה גם עגנון במילה "מעניין", למשל. ראה עמ' 69 במאמרי הנזכר לעיל בהערה 10 שבמכתב 5.

ירושלים ה' בכסלו תשי"ד

ידידי היקר,

סלח לי על האיחור. מיחושי ראש, וירד עלי מעין שיתוק רוחני, ודברים שבהכרח, כגון כתיבת מכתב וכיוצא בו, נעשים מתוך אונס ממש. אשמח מאד אם כוונתי לדעתך ותמצא חפץ ברשימותיי. אפשר שאתגבר ואודיעך בטליפון, כלומר אשאל ממך לקבוע לי שעה קלה לביקור.

ושלום רב עליך ועל כל אשר לך
חנוך ילון

ספר עדת דבורים בענייני מסורה ודקדוק מר' יוסף הקסטנדיני כ"י לנינגרד. הרכבי, חדשים גם ישנים ב' עמ' 11.

כ"י זה הוא העתק של יהודה בן יעקב בשנת דתתקס"ז לבריאת העולם. בכ"י זה נמצאים חלופי בן אשר ובן נפתלי¹ על המקרא. מסדר החילופים שבכ"י זה הרי הוא מישאל בן עזיאל בערבית "וזמנו הוא בין זמן פטירת בן אשר ובן נפתלי (כי יזכירם בברכת המתים) ובין זמן ר' יוסף הקסטנדיני אשר חי במאה הי"ב לסה"נ" (הרכבי שם עמ' 10).² ר' יוסף תרגם לעברית. כה"נ נמצא בידי ד"ר גומפרץ³ ניתן לו ע"י ד"ר ה' לוי⁴ בעין כרם.

כ"י הנ"ל דף כ"ו ע"א, פרש' וישמע יתרו: או ירה ירה⁵ והמלמד בן נפתלי יר' אל בתחלת דבריו כן היה קוראה רפה⁶. וכשנודע לו הפסדתו שב ממנו. והמלה האחרת היא לא יִהְיֶה לך אלהים אחרים.⁶ וזאת המלה היה בן אשר יר' אל

1 שתי אסכולות של מסרני טבריה במאות התשיעית והעשירית.

2 א"א הרכבי, 'חדשים גם ישנים', דפוס צילום ירושלים תש"ל, עמ' 22 (ושם כתוב "למה"נ", היינו למניין הנוצרים). את מועד תרגומו העברי של 'ספר עדת דבורים' — 1060 — קבע לוי (להלן, הערה 4); ראה א' דותן, 'ספר דקדוק הטעמים לר' אהרן בן משה בן אשר', ירושלים תשכ"ז, עמ' 51, והערה 6 בעמ' 321.

3 ראה לעיל, מכתב 32 הערה 3.

4 כוונתו כנראה להארי (יחזקאל) לוי, בעל הדיסרטציה על 'ספר עדת דבורים' (שהגיש לאוניברסיטת ברן, גרמניה). ראה דותן (לעיל, הערה 2), עמ' 51 והערה 5 בעמ' 321.

5 שמות יט 13.

6 שמות כ 3; דברים ה 7.

בתחלת שנותיו יכבד היו"ד הב' בגעיה⁷ יהיה ובאחרונה שב ממנה וקרה אותה יהיה לך.

(במקור הערבי, מהדורת אלעזר ליפשיץ⁸ להפך: בתחילה היה קורא יהיה ואח"כ חזר בו וקרא יהיה. וכך הוא, יהיה, בתנ"ך מהדורת קאהלי עפ"י כ"י לנינגרד)

אולי תמצא חפץ בפסקא זו:

דף כז, ע"ב. פר' נשא, המאריים.

"כל מלת המאריים יש אנשים יקראו בלא געיה במקומה אבל זולתו"², וגם ינהגו הספרים מאשר לא התמימום⁹ ובדקום ב' המלמדים¹⁰ האלה יר' אל³. ואשר לא נתחלפו¹¹ בו שני המלמדים האלה הוא כי שתי המלות מן כלל כל המאריים יקראו בגעיה והם הנקי ממי המרים המאריים, ובאו בה המים המאריים למרים.¹² זולתם לא שמו לו געיה כל עיקר כמו המים המאריים למרים,¹³ את מי המרים המאריים וכיוצא בהן. ומי יבין על תמתו".¹⁴

(1) ר"ל יירה, יו"ד השנייה רפה.

(2) ר"ל, במקום אחד יקראו המאריים ובמקום אחד יקראו המאריים, בגעיה (שש פעמים נמצאת שם תיבת המאריים)

(3) ר"ל אף ספרי המקרא שלא הוגהו ככל הצורך ע"י ב' המלמדים נוהגים כך ואין להם כלל קבוע לעניין הגעיה שבתיבת המאריים.¹⁵

7 געיה = מתג, והוא מסומן כקו זקוף הבא משמאל לניקוד ומציין 'מקצת הטעמה' (הטעמה משנית).

8 ראה א' ליפשיץ, 'ספר החילופים', ירושלים תשכ"ה, ראש עמ' יב.

9 = השלימו את הגהת הכתובים.

10 כלומר שני בעלי המסורה, בן אשר ובן נפתלי.

11 = נבדלו, נחלקו.

12 במדבר ה 22.

13 במדבר ה 24, 27.

14 = עד תומו, לגמרי.

15 בכמה מקומות במאמריו הפנה ילון לחיבורים הנזכרים כאן וטיפל בעניינים הנדונים כאן. ראה 'פרקי לשון', על פי המפתחות.

ירושלים בין כסה לעשור תשט"ז

ידידי היקר,
קראתי בהנאה את ספורך "בשעה אחת".¹ חוששני לעצמי משכחה והריני להעריך שני דברים.
"מהם עיברו צורתם", מוטב עיברה צורתם, שכן הנושא "צורתם". בנוסח' המשנה: תעובר צורתו, צורתן, והוא כמו תתעבר² ובסיפורך: כאילו נאמר שם נתעברה. הארכתי בעניין זה באחד ממאמריי.³ עיבר כאן לשון קלוקל.
"שפתאום בין לילה ירדו מנכסיהם", צ"ל: בן לילה, והוא כמו בלילה, קיצור מן בלילה אחד. אף בעניין זה הארכתי⁴ והדבר ברור.
ושלום רב עליך ועל כל אשר אתך בברכת גח"ט

ידידך

חנוך ילון

- 1 "בשעה אחת" התפרסם בשני המשכים ב'הארץ': בכ"ט באלול תשט"ו ובט' בתשרי תשט"ז. ילון קיבל מעגנון תדפיס מכורך של סיפור זה, ושמר אותו בתוך התיק 'מאת עגנון ועל עגנון', השמור עתה באקדמיה ללשון העברית. "בשעה אחת" כונס לאחר מותו של עגנון בכרך 'עיר ומלוואה', עמ' 558-588.
- 2 וכך, למשל, בסיפורו של עגנון "פתחי דברים" ('פתחי דברים', עמ' 110): "מתוך כך מתעברת צורתו של אותו הדבר".
- 3 ילון כתב על כך ב'לשונו' ג (תרצ"א), וב'קריית ספר' יג (תרצ"ז) = 'פרקי לשון', עמ' 111, 133; 'מבוא לניקוד המשנה' (לעיל, מכתב 5 הערה 14), עמ' 160 הערה 2 ועמ' 162 סעיף 3. בהדפסתו השנייה של "בשעה אחת" ב'גזית' (תשכ"ז) תיקן עגנון: "עיברה צורתם".
- 4 ילון הקדיש מאמר לעניין זה: "בן, בר המשמשות ב"ית היחס", 'מלילה', iv-iii, מנצ'סטר תש"י, עמ' 111-112. בנוסח שבי'גזית' תוקן: "בן לילה".

ירושלים ג' בסיון תשט"ז

ידידי היקר,

קראתי את ספורך האחרון¹ ונהניתי. יישר כחך על שזכרתי להמציאו לידי.

- 1 בשנת תשט"ז ראו אור כמה סיפורים (ראה A. Band, "Fiction in Hebrew by Agnon, 1908-1966", *Nostalgia and Nightmare: A study in the fiction of S. Y. Agnon*, Los

רשמתי אגב קריאה כמה הערות. בשעת כושר של פגישה נוחה לשיחה נשוחח בכך.

בוודאי קבלת את מאמרי שב"החנוך".²

בברכת שלום

חנוך ילון

535, p. 1968), ואולי מכיון ילון ל"סיפורים של בוטשאטש" שנתפרסמו ב'הארץ' בערב הפסח.

2 "נימוקים לפרק אחד של משנה מנוקדת (שבת, פרק א)", 'החנוך' כח (תשט"ז), 'עמ' 175-179.

47

ירושלים כ"ב מנ"א תשי"ז

ידידי היקר,

בבקשה ממך, הואילה בטובך והשב לי לעת מצוא את ה"חזקוני"¹ (הרי ספרת לי שיש לך משלך). אצ"ל שאיני מחייב אותך לבוא לשם כך במיוחד וכתבתי "לעת מצוא". שאר הספרים נתונים נתונים² לרשותך ואני מוכן ומזומן להוסיף עליהם כהמה וכהמה.

בב"ש של ידידות

חנוך ילון

1 חזקיהו בן מנח, ספר חזקוני על חמשה חומשי תורה, קרימנונה שי"ט (1559).

2 על פי במדבר ג 9, ח 16.

48

ה' ויגש תשי"ח

ידידי היקר ר' חנוך ילון הי"ו

אני ואשתי נוסעים לחדוש ימים לאשקלון; מפני הקור אשתי בורחת.¹ והנה אין

1 על פי בראשית טז 8: "מפני שרי גברתי אנכי ברחתי". אסתר וש"י עגנון סבלו מן הקור הירושלמי ונהגו לשכור דירה באשקלון למשך החורף. ראה גם יש"י עגנון-זלמן שוקן, מכתב 363. בסופו של דבר התקין חתנם חיים ירון הסקה בכיתם וחסך מהם את טלטלות הדרך השנתיות.

בידי לבוא אליך לומר לך שלו' בע"פ והגני פורש ממך במכתב זה. יהי רצון שנראה זה את זה בריאים ושמחים וטובים בגוף ובנפש.

הגני מחזיר לך את המכילתא ואת המדרש עשרת הדברים. בשניהם מצאתי תועלת גדולה. חבל חבל שלא היתה בידי המכילתא הזאת בתחילת עבודתי. לבסוף תודה לך על מחברתך הערות למקראות וללשונות חז"ל.² מפני טלטול המחשבה מחמת טלטול הדרך אין דעתי צלולה. לוקח אני את מחברתך ובאשקלון אקרא בה ואלמד אותה.

שלך באהבה מוקירך
ש"י עגנון

ושלו' לרעיתך תחי'
אשתי תחי' פורשת בשלומכם.

2 חיבור בשם זה נדפס ב"סיני" (ספר יובל [תשי"ח], עמ' רלז-רלט), ובו דן ילון ב"כן שמשמעו כיון" וב"קפה שנתקפח".

49

ב"ה, ירושלים כח אדר"א תשי"ט

מר עגנון, ידידי היקר.

בחלומי לפני לילות אחדים ראיתיך ואתה זועם עלי מאוד ומגיש לי פיסת נייר לעוסה בקצה, כאילו כתובה בה סיבת זעמך. מסתכל אני בה ואיני רואה שום דבר שבכתב, ונעלמת.

לפני זמן נתעוררתי לכתוב לך שתי טעיות, אגב קריאה בסיפוריך, שמא לתיקון, ואין יום שאיני חושב על כך ואותם עיכובים מפורסמים מתגברים והולכים, ולא עוד אלא שאיני יודע את כתבתך.¹

מניח אני שמכתבי זה יועבר אליך.

בזה הרגע ממש נכנסה אשתי ואמרה שפגשה את אמונה בתך וסיפרה לה שאתם באשקלון.

ושלום רב עליך ועל הגב' אשתך

בידידות
חנוך ילון

אשתי מצטרפת לברכותיי.

1 הכוונה למקום שהותה של משפחת עגנון מחוץ לירושלים. ראה המכתב הקודם.

אשקלן ח' ניסן תשי"ט

ידידי הנכבד ר' חנוך ילון יצ"ו מכתבך הגיעני בעתו ובזמנו אבל הטרדות שבאות עלי בכל העתים ובכל הזמנים עכבוני מלכתוב לך. ח"ו שאני זועם עליך. אדרכא שתי פעמים הלכתי אצלך ומצאתי את דלתך נעולה. בפעם השלישית כשהלכתי אצלך מצאני אחיך¹ שיחי' בדרך ואמר לי שאתה ורעיתך יצאתם לקנות בגדים או מעין זה. לכשנחזור אי"ה בשבוע שלאחר פסח לירושלים אקח לי כח ללכת אצלך אולי אמצאך בביתך. לעת עתה וכן כל הימים הי' לי בריא ומועדים לשמחה לך ולביתך תחי'

ידידך ש"י עגנון

מאמרך בצופה² קראתי.

וברכה לכם מזוגתי תחי'

1 שני אחים מאחיו של ילון התגוררו בירושלים. מרדכי ילון, הצעיר מחנוך, ואלעזר דוב דיסטנפלד, הבוגר ממנו, "בר-אוריין אף הוא" ("תאריכים וציונים" [לעיל, מבוא, הערה 4], עמ' 9).

2 "ספרי תנ"ך מתוקנים — ועוד היד נטויה", 'הצפה', ב' בניסן תשי"ט.

ב"ה, כ"ג בניסן תש"כ

ר' ש"י עגנון ידידי היקר.

יישר כחך על המשנה המנוקדת שהשאלתני.¹ אי"ה, בסוף שבוע זה, או בתחילת השבוע הבא, אחזירנה לך, ע"י בימה"ס ווארמין.²

ניקוד הנ"ל הרי הוא "נכדו" של ניקוד משניות אמ"ד ת"ו,³ והוא תערובת של מסורות ספרדיות ופורטוגזיות ושל ניקודים אשכנזיים ושל פירווי דקדוק. כלומר הוא בעיקרו העתקה של אמ"ד ועת"ה (הה"א בוודאי לפרט גדול) ואותו הרי הוא

1 עגנון, חובב ספרים עתיקים ומהדורות נדירות, ביקש 'חוות דעת' של מומחה' לספר משניות מנוקדות שרכש.

2 ראה לעיל, מכתב 16.

3 'משניות מנוקדות', אמסטרדם ת"ו (1646). ראה 'קונטרסים' א (תרצ"ז-תרצ"ח), עמ' 29-28.

מעין העתקה של אמ"ד ת"ו. מִלָּאָה אני אותך בכך, כאילו לצאת ידי חובת כתיבת מאמר, והדברים מעניינים. הניקודים האשכנזיים שבו*) הם בל"ס מעשה ידיו של ה"זעציר... יעקב בר משה סג"ל ז"ל מק"ק המבורג הבירה הנקרא חתן יאקב מארשין ע"ה מאמשטרדם".

כשיגיע הטופס לידך, תעיין אהלות יח, ט: "ומזרח נכרים היה ספק". נכרים "תיקון" של "עכו". כך גם אמ"ד ועת"ה. איני יודע אם העירו כבר על מקורו של "תיקון" זה (עצם התיקון ידוע). ברור בעיני, שניקוד אמ"ד ת"ו עכו⁴ הטעהו. סבור היה, ר"ת הן של עבודת כוכבים. בדפ' מנטובה תקל"ז: "עובדי אלילים".

ושלום רב עליך ועל כל אשר אתך
חנוך ילון

(*) כלומר של אמ"ד ועת"ה. "ארשת" ב' ⁵ — אין תדפיסים

4 במקום עכו כנדרש; ולכן ראה זאת כראשי תיבות של "עבודת כוכבים", כפי שכותב ילון בהמשך.

5 הכוונה למאמרו של ילון "פרקים מן 'המאסף לכל המחנות' לר' שמואל אלמוליי", 'ארשת: ספר השנה לחקר הספר העברי' ב (תש"ך) = 'פרקי לשון', עמ' 218-232.

52

ב"ה, ירושלים ט בכסלו תשכ"א

ר' ש"י עגנון ידידי היקר,

עיינתי באבות פרק ב משנה ז ומצאתי: מרבה נכסים מרבה דוון, אף: מַרְבָּה דיוון. מכין אני בעניין זה וכיוצא בו מאמר לדפוס.¹ שמא תוכל ותעיין במ' שלך,² מה נוסח שם. אכיר לך טובה ואביא בשמך.

ושלום רב עליך ועל כל אשר אתך
חנוך ילון

1 "מרבה נכסים מרבה דיוון (אבות ב, ז)", "סיני" מח (תשכ"א) = 'מבוא לניקוד המשנה' (לעיל, מכתב 5 הערה 14), עמ' 212. ילון שאימץ במהדורות המנוקדת למשנה את גרסת הדפוסים (ואף כמה מכתבי-היד): דאגה, דן בשתי גרסאות חלופיות: דוון (צער ויגון) ודיוון (כבכתב-יד קאופמן), "לשון דין ודברים, מחלוקת". והוא מוסיף: "נראה לי, שראוי לנקד דיוון, שם פעולה של 'דיין', בניין פיעל המצוי בלשון". מכאן יסתבר פירוש אחר לאמרה והוא: מרבה נכסים מרבה מחלוקת.

2 בידי עגנון היה כנראה כתב-יד של המשנה וילון נעזר בו לפרקים.

ב"ה, ירושלים יט כסלו תשכ"א

ר' ש"י עגנון ידידי היקר,

צר לי מאד שלא מצאתני בביתי. יצאתי לשעה קלה לאחר שישבתי כל היום בבית.

י"שר כחך על זרזותך להשיב על שאלתי בעניין דאגה¹ וכו'. חבל על טרדתך לעיין בכל אותם הספרים. הרי לא ביקשתי ממך אלא לעיין באבות כ"י שלך.² קא סלקא דעתך שלא עיינתי במחזור ויטרי או שנעלם ממני שיש ספר ששמו מגן אבות לרשב"ש.³ ספרים אלו ואחרים נמצאים בביתי ועיינתי, ואילו אינם כיצד יעלה בדעתי להטרידך כ"כ?
בכל אופן תודה על תשובתך.
"דיון" גם בכ"י קרפמאן.

בכל לשון של ברכות ידידות
חנוך ילון

1 ראה המכתב הקודם: חילופי נוסח דאגה/דיון/דיון.

2 ראה המכתב הקודם, הערה 2.

3 'מגן אבות', ליוורנו תקמ"ה. כוונתו כנראה לרשב"ץ (רבי שמעון ב"ר צמח דורן), הוא אבי הרשב"ש (רבי שלמה בן שמעון דורן), כפי שהוא עצמו כתב במאמרו "שבילי מבטאים ג" (קונטרסים' ב, עמ' 72 ואילן), "תושב אלג'יר מפליטי מיורקה (קכ"א-ר"ד)" (שם, הערה).
1

ב"ה, ירושלים א' בתמוז תשכ"ב

לידידי היקר לר' ש"י עגנון שלום רב.

קראתי את "האש והעצים" (לא אעלים, שלא ידעתי טעמו של שם זה) ונתגברתי על עצמי ועל חולשתי, והרי בזה כמה הערות כמאז ומקדם.¹

בידידות
חנוך ילון

1 הערותיו של ילון שצורפו למכתב זה יידונו במקום אחר.

1 מכתב מיום ג' בתמוז תשכ"ב — ובו עוד הערות לספר 'האש והעצים'.

ב"ה, ל' מנ"א תשכ"ב ירושלים

ר' ש"י עגנון ידידי היקר,
קיבלתי בהכרת טובה "אתם ראיתם" שלך (בגלל טעות בכתובת נתגלגלה החבילה זמן רב בדרך) והריני קורא קמעא קמעא בהנאה יתירה, כדרך משקה חריף ביותר, שאין אדם לוגם ממנו לגימות גסות בבת אחת.
הרשיני ואדון לפניך.¹
כאן בעמוד זה, ל"ג, אני עומד ובע"ה אוסיף.

ושלום רב עליך ועל כל אשר אתך
שלך
חנוך ילון

נ"ב, כתבתי תודה למר שוקן.²

- 1 ממקום זה הוצאו הערות הלשון.
2 הספר 'אתם ראיתם' תשי"ח-תשי"ט נשלח לילון בצירוף מכתב חתום על ידי עגנון וגרשום שוקן (אין הקדשה בראש הספר כמנהגו של עגנון).

ב"ה, ירושלים כ"ד בטבת תשכ"ג

ר' ש"י עגנון ידידי היקר.
בבקשה ממך, קרא את הערותיי ודע שנצטערתי לכותבן. נצטערתי מעצם הדבר ונצטערתי מפני שלבי נוקפני, שמא אני הוא שגרמתי לכך.¹ זכרתי ימים עברו, שהיינו יושבים ומפלפלים בענייני לשון ומתוך שראיתי כמה מדברין כשהם

- 1 "נצטערתי" — שהפסיקו מנהג זה של התייעצות? השווה מכתב 37. ראה גם חלומי של ילון במכתב 49.

עוברים לדפוס, לא נתעלם ממני מה שראוי עיון. בעוונותינו הרבים נפסקו הפגישות, והדברים ארוכים, ואני מיצר על כך. קשה קצת לשני הצדדים, ביחוד בגלל ריחוק מקום. אלא שאין לומר "אי אפשר". אם יש את לבך לכך – אני מוכן, בעזרה, ואיני חושש אפילו רגע כמימריה,² שמא תקרא את דבריי שלא כפשוטן.

בחיבה ובב"ש

חנוך ילון³

2 זמן קצר (ברכות ז ע"א).

3 מכאן הוצאו ההערות ל"תכריך של סיפורים", 'מאזנים' טז, ב (תשכ"ג), עמ' 88-38 (= 'תכריך של סיפורים', עמ' 120-113).

ב"ה, ירושלים ח בסיוון תשכ"ג

ר' ש"י עגנון, ידידי היקר,

יישר כוחך על מאמריך הנאה שקישטת בו את ספר היובל¹ וגרמת לי הנאה מרובה. יקראו רבים וייהנו.

רואה אני צורך להודיעך, שלא שכחתי את שנדבר בינינו בעניין הידוע. בשעות שלפני חצות היום אתה טרוד ואף אני איני פנוי, מטעמים אחרים. בשעות שלפנות ערב איני מעוכב עפ"י רוב ובדרך כלל הריני בביתי.

ושלום רב עליך ועל כל אשר אתך

שלך

חנוך ילון

1 עגנון התבקש לכתוב מאמר לספר יובל לילון בהגיעו לשנתו השבעים וחמש. עגנון כתב לקט מובאות על המשנה בשם "משמני ארץ" ('ספר חנוך ילון' [לעיל, מבוא, הערה 4], עמ' 245-228 = 'ספר סופר וסיפור', עמ' קעה-רב). וכך כתב במבוא: "הוא ניקד את המשנה אציע לכבודו עניינות של המשנה, שהמשנה שנייה לתורה והניקוד משנה לאותיות". ראה לעיל, הערה 3 שבמכתב 5, ולהלן, נספח א.

ב"ה, ירושלים כ"א בסיוון תשכ"ג

ר' ש"י עגנון, ידידי היקר,
משונה הדבר אתמל יצאתי לדקות אחדות, ניגשתי אל בית הדואר, ודווקא בשעה קצרה זו דפקת אצלי. מצטער אני על כך, ואין להשיב.
אם טוב בעיניך — ביום א הבא, אי"ה, לא יהי' מצדי שום עיכוב. שעות שלאחר חצות היום הרי הן בדרך כלל שעות של רווחה, ואני שמח לשוחח עם אדם, ואתך — לא כל שכן.

בברכת שלום
חנוך ילון

ב"ה, ירושלים ט"ז בתמוז תשכ"ג

ר' ש"י עגנון, ידידי היקר,
העניין נתעכב, טרוד הייתי מאד בקריאת הגהות ספרי.¹ היום מסרתי למוסד ביאליק הגהה ב'. בקרוב תבוא הגהה ג' מעומדת ויש צורך לחבר מפתחות וכו'. רשמתי מעט מ"אלו ואלו".² אפשר שמוטב היה לפתוח כרך מאוחר יותר. רואה אני שכבר העירותיך על פרטים אחדים, כגון ענייני ה"א הידיעה ו"איין" שבשעת צורך יש להוסיף: אינו, אינם וכו', על דרך נוסחאות מתוקנים, כידוע לך.³
אל תתן דעתך ל"טרדתי". אגב עיין [!] לומד אני ומחזיר נשכחות, ושוב [ושואב?] הנאה בקריאה.

ושלום רב עליך ועל כל אשר אתך
שלך
חנוך ילון

1 'מבוא לניקוד המשנה' (לעיל, הערה 14 שבמכתב 5).

2 התיקונים הגיעו מאוחר יותר, ראה המכתב הבא.

3 ה"א הידיעה ואיין/אינו נדונו גם במכתבים אחרים (34, 67 ועוד).

ב"ה, ירושלים יח בתמוז תשכ"ג

ר' ש"י עגנון ידידי היקר,

שמח אני שעמדתי בדיבורי והרי בזה החומר. נהניתי בכתיבת הדברים, שהם מעין מאמר קטן. כשירווח לי מעט בזמן (ובשאר עניינים), אשוב אקרא.¹ מוטב שאתה תבחר. וה' יוסיף ויעמוד לימיני ולימינך ולימין כל ישראל.

ושלום רב עליך ועל כל אשר אתך
חנוך ילון²

- 1 כפי הנראה סוכם בין ילון לעגנון (אולי לקראת הדפסה חדשה?), שילון יעבור על הכרכים ויעיר הערותיו. ראה לעיל, מכתבים 37, 60. "אשוב אקרא" — דוגמת "לא אשוב אהלך" (איוב טז 22), "תשוב תראה" (יחזקאל ח 6).
- 2 כאן צורפו שני עמודי מכוונת כתיבה ובהם הערות לשון. התאריך כתוב בכתב־יד, וכן כמה תוספות בפנים. הערות ילון מכוונות לאלו ואלו, תש"ב (ואין הוא זהה עם הכרך הנושא אותו השם משנת תשי"ג ואילך). הטופס הנמצא בספריית האקדמיה ללשון העברית הוא משל ילון. הוא ניתן לו במתנה מעגנון, וההקדשה בראשו אומרת: "למעלת ידידי היקר לי ר' חנוך ילון מש"י עגנון". בספר מסומנים בעיפרון גם המקומות שהערות ילון מכוונות אליהם. הדפסות מאוחרות של סיפורי הכרך הזה מפוזרות בכמה כרכים במהדורת תשי"ג.

162

- 1 הערות לשון לכרך 'ער הנה' (תשי"ג) כתובות במכוונת כתיבה. חותמת הדואר על המעטפה: "7/10/63". הנוסחאות לא תוקנו בהדפסות מאוחרות.

63

ירושלים כ"ב מנ"א תשכ"ג

ר' ש"י עגנון, ידידי היקר,

הרכה נצטערת שנמנעתי על כרחי מלהשתתף¹ עם כל מברכיך ביום ה' שעבר. אסור הייתי ימים אחדים מלהפליג² מביתי אלא מרחק של דקות מעטות.

- 1 נמנעתי = נמנע ממני, כלומר סביל גמור, ולא רפלקסיבי כהרגלנו הלשוני; והתוספת "על כרחי" — כדי להוציא מידי ספק (?). לשימושי של נמנע ראה בן־יהודה.
- 2 אסור הייתי מלהפליג — על דרך המשנה, כגון כלאים ח, א.

ביקשתי למצוא צורה של ברכה ראוייה לך, כדרך שנוהגים, ואיני מוצא. הרי יחיד בדור אתה בזכויות שזכית ומה אתפלל ויוסיפו לך? סוף סוף עיקר העיקרים בבריות ועל זאת יתפללו המתפללים ויברכו המברכים. יברכך ה' ויסיר ממך ומכל בני ביתך כל מחלה וכל נדנוד³ של מחלה, לאורך ימים. ואף אותי מברך אני, שאזכה לברך בשנת הגבורות ברוב בריאות ונחת.

ידידך
חנוך ילון

3 = שמץ, כגון "נידנוד עבירה" (פסחים נ ע"ב), וכגון "במקום שאין כל ארון שומעת אפילו נדנוד של קול" ("קורות בתינו", "קורות בתינו", עמ' 132).

¹64

ב"ה, ירושלים ב' מנ"א תשכ"ז

ר' ש"י עגנון, ידידי היקר, איני צריך לומר לך, כמה נצטערנו על שמצאת אתמול את דלת דירתנו נעולה. בדרך כלל יושב בית אני, ואתמול היה צורך לילך ל"הדסה" (עניין קל). צלצלתי אליך לפני שעה קלה, מספר 61895, והשיבו: טעות. אף צלצלתי אליך לפני איזה זמן וכך השיבו. טעות במספר? כתיבת ספרי² ששלחתי לך, נגמרה, ככתוב בפתיחה, בתחילת תשכ"ה. עיכובים וכמה תקלות גרמו לאיחור פרסומו, לבסוף שכחו להוסיף תוכן העניינים. לאותו דף נוסף המתנתי כשני חדשים. ועוד פגימות קלות בו. לא אהי' כפוי טובה: גברו עליי חסדי ה'. בשבוע הבא תגיע בעז"ה לשנת ע"ח.³ מן השמים יוסיפו לך שנות חיים ובריאות כאוות נפשך. ד"ש בשמי ובשם אשתי גם לגברת עגנון.

בתוספת ברכות וידידות
חנוך ילון

- 1 רוב המכתב כתוב במכונת כתיבה.
- 2 'שקל הקודש לר' שלמה אלמולי: מאמר קצר במלאכת השיר', ההדיר והוסיף מבוא ונספחות חנוך ילון, ירושלים תשכ"ה. תיקונים לספר ראה 'פרקי לשון', עמ' 477-478 ומאמרו הנזכר לעיל במכתב 51.
- 3 "בשבוע הבא", כלומר בתשעה באב. לשאלת יום ההולדת של עגנון, ראה ר' וייזר, "ממשות ובדין בביוגרפיה של עגנון", "ידיעות אחרונות", י"ב באדר תש"ם.

ב"ה, ירושלים כ"ד באלול תשכ"ז

ר' ש"י עגנון, ידידי היקר, על כרחי באתי להטרידך וצר לי על כך. אפשר שידוע לך, שמוקם והולך בית "יד מאיר" לזכרו של פרופ' מאיר, ארכיאולוג מפורסם, שנפטר לפני כמה שנים.² "יד" זו הרי היא מעין שיכון בשביל בודדים בעלי תואר אקדמי (כשלושים יחדות [!]) דיור, להשכרה).

גיסי מר זיינפלד,³ המוכר לך ושידוע לך האסון שקרהו, הגיש בקשה להתקבל לשם. המקומות מועטים והמבקשים מרובים, לפיכך יש צורך בהמלצה. העסקנית בעניין זה הרי היא מרת נתן. מניח אני, ששם זה ידוע לך; היא מראשי העסקניות של בית ההורים של עולי מרכז אירופה. מאמין אני, שכמה מלים משלך, בשיחה טיליפונית או במכתב, יסייעו לך. אצ"ל שבקשתי על תנאי היא: אם אין בכך משום גרם⁴ למעשה שאינו לרוחך. בהכרת טובה ובברכת כוח"ט לך ולבני ביתך, אשתי מצטרפת לברכותי

בידידות
חנוך ילון

- 1 המכתב כתוב במכונת כתיבה.
- 2 ליאור אריה מאיר (1895-1959), מזרחן, ארכאולוג, אפיגרף וחוקר מטבעות, כיהן כפרופסור לארכאולוגיה אסלאמית באוניברסיטה העברית בירושלים ורקטור האוניברסיטה. "יד מאיר" בירושלים כולל מוסאון לאמנות האסלאם ומעון לאקדמאים קשישים. המעון נפתח בשנת 1970.
- 3 אברהם זיינפלד, רוקח במקצועו, התאלמן בשנת תשכ"ו. זמן מה אחר כך נישא בשנית וסופו שלא התאכסן ב"יד מאיר".
- 4 גרם (רבים: גרמות) = סיבה.

ב"ה, ירושלים ח' מנ"א תשכ"ח

לכב' ידידנו היקר ר' ש"י עגנון.

שמחים אנו, אני ואשתי, לברך לשנות הגבורות. ברוך שהגיעך לכך ויהי רצון

שמן השמים יוסיפו לך ולרעיתך הרבה שנות חיים ובריאות שלמה, חיים שיש בהם נחת רוח ושמחת יצירה, ונוכה בקרוב לגאולה שלמה

בידידות

חנוך וצפורה ילון

67

חסר תאריך.

ה"א הידיעה אחרי 'של' – בספרי הדפוס של התלמוד וכו' אין ה"א אחרי של, אבל שבוש המדפיסים והמעתיקים הוא, שהפרידו צורות מעין שלעני שלאדם וכו' וכו' והרגילונו לכך, וכבר אין אנו מרגישים בשבוש.¹ תקנתי במקומות אחדים² ואתה עשה כרצונך.

1 לעניין זה ראה 'פרקי לשון', עמ' 397. לגילוייה של תופעה זו אצל עגנון ראה י' מנצור, 'עיונים בלשונו של ש"י עגנון', תל-אביב 1968, עמ' 200-221.

2 ב'מבוא לניקוד המשנה' (לעיל, מכתב 5, הערה 14), עמ' 26-27, מסביר ילון מדוע "ראינו הכרח בתיקון זה" במשנה המנוקדת שלו, ומדוע עשה זאת "רק לאחר פקפוקים רבים".

68

חסר תאריך.

ידידי !

אני מחזיר לך את ספר רזיאל¹ וצר לי שהנחתיו אצלי זמן רב כ"כ. קראתי את בללכב ימים פעם שניה. רציתי לבוא אצלך, אבל יש מעכבים. שמא נפגש פעם בעיר?

בב"ש ידיך

חנוך ילון

1 בסיפורו "קורות בתינו" ('קורות בתינו', עמ' 143) מספר עגנון כיצד קיבל זקנו בעל כורחו את השם טשאטשקיס, גלגולו של "שם קדוש ונורא שתחילתו ט' וסופו ס' ושני שיניו וק' באמצעיתו" שנתן רזיאל המלאך לאדם הראשון, והרי הוא כתוב על ספר רזיאל המלאך, דף צז וכו'.

נספחים

א

ירושלים כ"ב בשבט תשי"ח

לכב' הועד הציבורי ליובל השבעים של ש"י עגנון¹
א"נ,

תודה על הזמנתכם לכתיבת מאמר לכב' ש"י עגנון. גדול רצוני לכך — ר' ש"י עגנון הרי הוא ידידי הוותיק — אבל מעוכב אני מטעמי מיחושים. בעצם מנוע אני מכתובה של ממש כבר כמה שנים. ואתכם הסליחה.

בכבוד רב

חנוך ילון

1 'לעגנון ש"י יצא לאור בירושלים בשנת 1959, בעריכת ד' סדן וא"א אורבך. ראה גם 'מעצמי אל עצמי', עמ' 61.

ב

לכבוד

ר' ש"י עגנון יצ"ו

מכובדנו,

ברצוננו להודות לך על הענותך לפנייתנו מלפני כמה חודשים, להשתתף בקובץ לכבוד מר חנוך ילון.¹

בהמשך לאותה פנייה הננו מבקשים ממך עכשיו להודיענו את הנושא, שיש בדעתך לכתוב עליו. כן אנחנו מסבים את תשומת לבך, שאנחנו מצפים לקבל את מאמריך עד לימי הפסח הבעל"ט (אמצע אפריל 1960).

מבקשים אנחנו שלא לעשות פומבי לתכנית הקובץ ולהשתתפותך בו, כדי להמנע מכל תקלה בהבאתו לדפוס.

בשם המערכת (הכוללת גם את הפרופ' ש' ליברמן)

שרגא אברמסון

יחזקאל קוטשר

שאול אש — מזכיר המערכת

כתובת מזכיר המערכת: האוניברסיטה העברית, ירושלים

1 'ספר חנוך ילון' יצא לאור בירושלים בשנת 1963. רשימתו של עגנון נושאת את השם "משמני ארץ" (עמ' 228-245) והיא לקט "עניינות של המשנה". ראה לעיל, מכתב 58.